

Keel ja Kirjandus

2
2017

Janika Päll

Kongeniaalsusest antiikkirjanduse tõlkimisel

Rein Undusk

Jaan Krossi tegelikkuse manifestatsioonid

**Meelis Mihkla, Indrek Hein, Andrus Hiiepuu,
Indrek Kiissel, Raivo Ruusalepp, Urmas Sinisalu**
Raamat sünnib kuulata

Maarja Vaino

Teooriakultusest

Roman Leibov

Lotmani ja Uspenski kirjavahetus

SISUKORD

JANIKA PÄLL. Kongeniaalsusest antiikkirjanduse tõlkimisel. Arutlusi Titus Liviuse teose „Linna asutamisest alates” eestindusest lähtudes	89
REIN UNDUSK. Põimiv mina. Jaan Krossi tegelikkuse manifestat- sioonid	103
MEELIS MIHKLA, INDREK HEIN, ANDRUS HIIEPUU, INDREK KIISSEL, RAIVO RUUSALEPP, URMAS SINISALU. Raamat sünnib kuulata	114
VÄITEID JA VASTUVÄITEID	
MAARJA VAINO. Teooriakultusest	130
RAAMATUID	
MAARJA HOLLO. Rännak kannatuse linnades	133
MAREK TAMM. Kuidas portreterida koolkonda?	136
ROMAN LEIBOV. Sõprus kui kultuurifenomen	139
HALDUR ÕIM, MARE KOIT. Suundumusi inimsuhtluse keelelises analüüsis ja modelleerimises (II)	143
Lühidalt	151
RINGVAADE	
KÜLLI HABICHT. <i>In memoriam</i> . JAAK PEEBO (25. X 1933 – 2. XII 2016)	155
Lühikroonika	157

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

KONGENIAALSUSEST ANTIKKIRJANDUSE TÕLKIMISEL

Arutlusi Titus Liviuse teose „Linna asutamisest alates” eestindusest
lähtudes

JANIKA PÄLL

Eesti *Liviana* täienes möödunud aasta kevadel uue osaga. „Ab urbe condita” („Linna asutamisest alates”) 1930. aastal Hugo Pärna tõlkes välja antud 21. raamatule „Hannibali pealetung” ning Ervin Roosi, Leo Metsari ja Richard Kleisi tõlgitud katkenditele üldajaloo lugemikus ja rooma kirjanduse antoloogiates (1933, 1971, 2009) saab nüüd lisaks lugeda ka teose sissejuhatust, mis varem oli avaldatud vaid lühendatud tõlkena,¹ ja esimest raamatut tervikuna. Titus Livius on kindlasti armastatuim Rooma ajaloolane: kuigi algselt 142 raamatust on säilinud kolmkümmend viis (1–10, 21–45), loetakse mitmeid neist ikka ja jälle üle ning jutustatakse ümber. Tema ajaloo-teose esimesest raamatust on pärit mitmed ammutuntud lood, nagu Rooma asutamine, Horatiuste vanne või Lucretia vägistamine. Liviuse 21. raamat räägib Hannibali sõjaretkest, mis oli Eestis samuti populaarne pärimus: juba 1669. aastal tuli Tallinna gümnaasiumi (tänapäeval GAG) koolipoistel pidada ladina keeles kõnesid sellest, kuidas Hannibal ja Scipio enne Teise Puunia sõja

¹ Värske tõlke eessõnas (Livius 2016: 5–6) on varasematest I raamatu tõlgetest jäetud nimetamata Ervin Roosi lühendatud tõlge eessõnast (mida loetakse samuti I raamatu teksti osaks), vt Päll jt 2014.

viimast lahingut rahukokkuleppeni ei jõudnud (Kaju 2014: 66), ja 1865. aastal sai Eesti Postimehest Hannibali kohta lugeda ka maarahvas (Hannibal... 1865: 206). „Ab urbe condita” kõigi säilinud osade terviktõlkeni on praegu veel pikk tee, kuid olukord on paljulubav: ülal loetletud korüfeedele on lisandunud terve trio jagu tõlkijaid: Kristi Viiding, Mart Noorkõiv ja Tuuli Triin Truusalu, kes on teksti omavahel ära jaganud ja selle tõlget arutluste käigus üheskoos lihvinud.²

Tõlkeprogrammi otsinguil

Tõlkijad esitavad saatesõnas oma programmi (sarnaselt Liviusega, kes avaldab oma seisukohad teose proloogis), sestap püüan eestindust vaadelda pisut laiemalt, antiikkirjanduse üldiste tõlkeprobleemide valguses. Sissejuhatavate selgituste järel osutavad tõlkijad (Livius 2016: 7) ka oma inspiratsiooniallikale: Johannes Aaviku „Ideede” alapeatükile „Stiilitämber tõlkes”:

Nagu mitmest tubaka sordist ja soodsais proportsioonides segat koostisest yteldatakse saavat parimad paberossid, nii vahest tuleks ka tõlge parim, mis on kokku sulatat kolmest eri tõlkest.... (Aavik 2010: 185)

Siinkohal lõpeb Aaviku tsitaat, välja on jäetud täpsustus: „...kusjuures neist kõige kongeniaalsem on võetud aluseks ja seega domineeriv” (minu rõhutus – *J. P.*). Erinevus on oluline: Aavik (nagu ka tänapäeva lõhna- ja maitsebuketide loojad) ei pea hea maitse saavutamisel oluliseks ainult lihtsat eri sortide kokkusegamist, vaid rõhutab ka ühe dominandi olemasolu, see tähendab, et aluseks tuleks võtta tõlgitava autorile stiililt lähim, kongeniaalne (hingesuguluses olev) tõlge. Eespool toodule lisavad Liviuse tõlkijad veel ühe tsitaadi Aavikult:

Iga tõlkija leiab, vähimalt üksikois kohtades, paremaid väljendeid, sõnastust ja edasiandmist kui teine. Seega mitmest tõlkest kokku joodet tõlge sisaldab rohkem häid edasiandmisi, on tihedam. Nang igal tõlkijal on oma isiklik stiilitämber, siis see tõlkes paratamata teataval määral lisandub tõlgitava autori stiilile. Mitme tõlkija tõlkest kokkujoodet tõlge saab ka teise tõlkija stiilitämbrist midagi juure, mis esimese tõlkija stiilitämbrist natuke värvindab või neutraliseerib (muidogi olenedes sellest, kui palju teist tõlget on kasutat ja selle elemente sisse võetud). (Aavik 2010: 185)

Ka siin on jäetud edastamata Aaviku (antud tsitaadile eelnev) täpsustus ja selgitus:

Hea tõlke saab mõnikord ka siis, kui kaks (või koguni kolm) isikot tõlgivad eraldi samasse keelde sama teose ja kui siis üks tõlkijaist või keegi kolmas yhendab need tõlked, yhtlustades need oma stiilimaitse järele. Nõnda tegin Maupassant'i novelli „Vee pääl” tõlkimisega, mil-

² Kuna selge osutus iga konkreetse tõlkija vastutusele puudub – tiitellehe pöördel on küll täpselt ära toodud igatõlge tõlgitud peatükid, teisalt aga on tõlget esitletud ka ühistööna –, ei viita ma alljärgnevas üksikuile tõlkijaile.

line tõlge tuli siis ka eriliselt hea, nagu seda paar isikot on mulle tunnustavalt väitnud. (Aavik 2010: 185; minu rõhutus – *J. P.*)

Näeme, et Aavikule osutamisest hoolimata ei järgi Liviuse tõlkijad tema suuniseid: loobunud on ideest, et algselt peaksid kõik tõlkima sama teost (st sama teksti), mitte lihtsalt jagama teose osi omavahel ära. Kõrvale jääb ka Aaviku mõte, et üks, n-ö kongeniaalseim tõlkija peaks ühendatud tekstiosad stiililt ühtlustama – ühtlustaja puudumist reedavad ka mõned „Linna asutamisest alates” tõlkes esinevad stiilikonarused (vt allpool). Sellist praktikat on antiikkirjanduse tõlkimisel ette tulnud varemgi. Näiteks osatõlgete stiililt ühtlustamata jätmine oli paratamatu kompromiss „Vanakreeka kirjanduse antoloogias” (2006) ilmunud Hesiodose „Tööde ja päevade” terviktõlkes, kus sisutoimetaja rollis koostaja käsi ei tõusnud ümber tegema lahkunud August Annisti omanäolist heksameetrit, ent ei tundunud ka õige sundida nooremaid tõlkijaid jätkama Annisti stiilis: nii ongi mitme erineva heksameetritõlke meedi rakendamise tulemusel tervik stiililt ebaühtlane.

Aga miks on siiski eeskujuks valitud Aavik ja mitte klassikalised filoloogid Maria-Kristiina Lotman ja Kai Tafenau, kes on koostõlkepraktika suurepärane ja särav näide? Ka Lotmani ja Tafenau duo pole välja toonud ühte, tõlgitava autoriga kongeniaalsemat tõlkijat, vaid vastutus on jagatud, seejuures osutamata kummagi tõlgitud osale. See on küllap õigustatud, sest mõlemad tunduvadki kongeniaalsetena nii tõlgitavate tekstide autoritega kui ka omavahel, nii et eestindusi originaaliga kõrvutades ei märka lugeja tõlkija vahetumisele osutavaid ebaühtlusi stiilis ega autorist kaugenemist.³

Aavikule toetumine ei tundu niisiis täiesti põhjendatuna, sest tema koostõlkeideed ei rakendata läbinisti. Ent „Ideepe” meenutamine on siiski suurepärane, sest Aavik räägib palju hingesugulusest ehk kongeniaalsusest. Eesti tõlkekriitikas kuulub hingesuguluse rõhutamine ammusesse minevikku, 1920.–1940. aastasse (Sütiste 2009: 914), ka tänapäeva tõlketeadus ei paista seda kategooriat armastavat⁴ – ent võib-olla peaksime just teooriasse sobimatus tõttu seda tõlkekriitikas eelistama? Raskesti kvantifitseeritav ja kirjeldatav hingesuguluse mõiste hõlmab midagi sümpaatselt vanamoodsat ja subjektiivset – kas oleks võimalik rääkida autoriga kongeniaalsest masintõlkest? Hingesuguluse kasuks räägib kaude ka see, et kõik ülejäänud Aaviku välja toodud vajalikud tõlkijaomadused kehtivad endiselt:

- 1) mõlemi keelte hea oskus; 2) hea stiilitunne, eriti ka eesti keele stiilitunne;
- 3) hea sõnalise väljenduse võime; 4) hoolsus, pyydlikkus, syymekus; 5) huvi tõlkimise vasto yldiselt ja tõlgitava teose tõlkimise vasto eraldi; 6) teatav vaimusugulus (kongeniaalsus) tõlgitava autori laadi, teose sisu ja stiili suhtes või kyllaldane hingeline painduvus selle mõistmiseks ja sellesse sisseelamiseks; 7) erialalise kirjanduse tõlkimise puhul selle ala kyllaldane tundmine või mõistmine; 8) tõlkimiseks peab olema kyllalt aega, et seda saaks teha kõiges rahu, ruttamata, vahepäässete puhkustega.

³ Duo on eestindanud juba kaks Rooma ajaloolaste tervikteost: Suetoniuse „Keisrite elulood” (Tänapäev, 2009) ja Sallustiuse „Catilina vandenõu” (Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2011) ning loodetavasti jätkab oma tegevust hoogsalt.

⁴ Kongeniaalse tõlke mõistest vastandina sõnasõnalisele (*traduzione letterale vs. traduzione congeniale*) Itaalia hellenistil, poeedil ja tõlkijal Melchiorre Cesarottil vt Schwarze 2011: 148, vt ka Schwarze 1999: 139.

Ka honoraaril on oma mõju: kõrge honoraar paneb ja kohustab hoolikamale tõlkimisele. Lemmiktõlked aga tehakse vahel otse oma huvi pärast ilma esialgu veel yhegi väljavaateta tasu saamisele. (Aavik 2010: 185)

Mida saaksime siia ritta lisada? Võib-olla täpsuse (õigsuse) ja aususe, aga see oleks vaid neljanda punkti ümbersõnastamine, turu nõudluse katab ehk honorariküsimus, mille Aavik on järeelmõttena lisanud. Erialase kirjanduse puhul on Aavik toonud välja ka valdkonna hea tundmise, mida võiks laiendada antiikaja proosale (nt ajalooautorid, filosoofia) üldiselt, kuna see jääb tänapäeva mõistes teaduskirjanduse ja ilukirjanduse vahepeale. Niisiis on valdkonna hea tundmine ülitähtis ka Liviuse Rooma linna ajaloo tõlkimisel. Kuigi vaimusuguluse hea tõlke eeldusena toob Aavik välja pärast võimekust (punktid 1–3: keeleoskus, stiilitaju ja väljendusoskus) ja motivatsiooni (punktid 4–5: hool, huvi), tundub see „Ideepe” mitme teise peatüki valguses olulisim:

Selle raamatu yldosas räägitakse ka teatava stiilitämbri olemasolust ja tähtsusest tõlkes. See tämber peab olema võimalikolt lähedal originaali omale. Seepärast soovitatakse tõlkida teoseid ja kirjanikke, hingeliselt lähedal olevaid tõlkijalle, millega saajakse nn. kongeniaalseid tõlkeid. (Aavik 2010: 184)

Igal autoril on oma hingeline ja stiililine tämber, ja ainult see tõlkija saab reilida seda tämbrit, kes ka ise hingeliselt lähedal on sellele ja seetõttu võib sellesse sisse elada. (Aavik 2010: 60)

Võimaluse piirides hea, kongeniaalse tõlke tegemiseks peab ka aega olema... [---] Aga veel kord toonitan: tõlkijal, kes tahab teha tõesti häid ja kongeniaalseid tõlkeid, peab autoriga olema hingesugulust nende joonte poolest, mis valitsevad on tõlgitavas teoses. (Aavik 2010: 61)

Ma ei tea, kui paljud tänapäeva Eesti tõlkijad soovivad otse Aavikult inspiratsiooni ammutada, ent meie antiigitõlke kontekstis on ta oluline eelkõige stiilile pööratud tähelepanu tõttu. Nimelt keskenduvadki siinsed antiikkirjanduse tõlkedebatid tihti stiilile (eriti värsitõlke puhul), mitte sisuküsimustele ega tõlgitavate teoste taustale. Kuna tõlkijad on enamasti filoloogid, kes valdavad hästi keelt ja konteksti ning on sisulised raskused juba seljatanud, siis ei jäägi kriitikul tõlketäpsuse ja sisu kohta palju öelda (see kehtib ka Liviuse „Linna asutamisest alates” tõlke kohta). Teisalt on luuletõlkijad algatanud ise vaidlusi värsitehniliste aspektide üle.⁵ Teose (või ka kõne) vastuvõtu jaoks on stiil ülitähtis: kuigi see ei ole vaid pealispindne ega sisust lahutatav, hakkab just keelekasutus kõigi retooriliste ja poeetiliste väljendusvahendite koosmõju tulemusel esimesena silma, võites või kaotades lugejaid.

Stiili peavad oluliseks ka Liviuse „Ab urbe condita” tõlkijad: Kristi Viiding pühendab tõlke järelsõnas stiilile terve alapeatüki, keskendudes Rooma retoorikaõpetaja Quintilianuse hinnanguile, eriti Liviuse loomelaadi metafoorsele võrdlemisele piimaga (vt Livius 2016: 169–170). H. J. Edwards (1968 [1912]: xxi–xxii) kirjeldab aga oma klassikaks saanud Liviuse ingliskeelse tõlke eessõnas tema stiili (koos piimavõrdlusega) niivõrd ülistavalt, et see

⁵ Alates August Annistist, Ants Orasest, Ain Kaalepist, Jaan Kaplinskist kuni Maria-Kristiina Lotmani arvukate uurimusteni. Kahjuks puudub senini meie tõlkekriitika (koos teooriaga) bibliograafia.

mõjub peaaegu irooniliselt: „hoogne kõne, mis voolab vabalt punktist punkti, elava ja elavdavana, lihtsa, ent dramaatilisena ... hea stiilitundega, tõepoolest, nii heaga, et selle ulatuslikud perioodid, *emapiima rikkalikkus (lactea ubertas)* paneb peaaegu meie (s.o lugeja) kannatuse proovile ja tekitab igatsuse Sallustiusse *lühiduse* ja *surematu liikuvuse* ning Tacituse vaheduse järele.”⁶ Edwardsi nimetatud retoorilised perioodid seostuvad tihedalt süntaksiga, kuigi periood ei võrdu alati ulatuselt lausega. Liviuse süntaksile on iseloomulik suur paindlikkus: vaheldumisi näeme pikki, sageli poole lehekülje pikkuseid perioode, mis esitavad kirjeldusi ja selgitusi, ning lühilauseid (lihtperioode), mis juhatavad sisse jutustuse uusi alaosi või edastavad olulisi fakte; elegantsi lisab sõnajärje varieerimine, inversioon.⁷ Samas väldib Livius liialdamist kõla- ja rütmifiguuride ning sõnamängudega.

Liviuse tõlkest ja selle stiilist

Liviuse ja teiste antiikautorite ulatuslikud perioodid ehk komplekslaused ja lausekompleksid muudavad tõlkimise keerukaks. Kõigepealt on meie lugejail ja tõlkijail raske nii pikkade lausete rütmi omaks võtta. Eesti keeles pole ka grammatilist sugu, mis aitaks pikas lausungis kokku viia deiktikud ja pronoomenid ning noomenid ja adjektiivid, või viimased omavahel, samuti on relatiivpronoomen kinnistatud sõna kõrvale, millest ta sõltub, kammitsedes nõtket sõnajärge jne. Need ja muudki raskused on Liviuse tõlkijate trio üldiselt kenasti ületanud ja kuigi mõnikord tundub, et lause on nagu hiiglapikk mitme peaga madu, mis noortel tõlkijatel käest lipsama kipub,⁸ on üldmulje ladius ja selge. Tõlkijad on suutnud edasi anda ka teose rütmi, mis pole midagi juhuslikku ega välist, vaid osa registrist, mis aitab öeldaval päralt jõuda. Seejärel rõõmustab „Ab urbe condita” eestindust lugedes eriti see, et Liviusele iseloomulikud kontrastid voogavate liitperioodide ja lihtlausete vahel on ka eesti keeles läbivalt edasi antud.⁹ Sealjuures pole liiale mindud ja leitud on ilus tasakaal, poolitades ladina keeles poolt lehekülge hõlmavad laused – kahtlemata õigustatult ja arusaadavuse huvides. Tõlkijad on püüdnud edastada teisigi Liviuse stiilinüansse, näiteks väga meeldivad inversioonid proloogis: „Kas tasub end ära mulle see vaev, et ma Rooma rahva ajalugu üksikasjalikult linna tekkest alates kirjeldan, ei tea ma piisavalt, ja kui teaksin, ei sõandaks öelda” (Livius 2016: 11) ja 14. peatükis: „Ent ei pääsenud nad vaenlase küüsis” (Livius 2016: 50).

Kuna ma ei tegele Liviusega igapäevaselt ega tea teost peast, jäi ilma originaalita tõlget lugedes siiski paaris kohas arusaamatuks, mis toimub. Tegemist on kohtadega, kus tõlkijad üritasid – vähemalt nii tundub – jäljendada ladina ajalookirjutuses laialt levinud *praesens historicum*’i, minevikusündmuste olevikuaegades edasiandmist, mis täidab jutustuse elavdamise funktsiooni. Sellisel juhul võivad mingi sündmuse kirjeldamisel esineda vaheldumisi

⁶ Stiilikirjelduse algus („rapt oration, flowing free from point to point”) on laen luuletaja Alfred Tennysonilt.

⁷ Sellise funktsiooniga lühiperioode kasutasid juba kreeklased alates Gorgiasest; süntaksi ja retoorilise perioodi suhtest, mis põhimõtteliselt toimib kreeka keeles samuti kui ladina keeles, vt Päll 2007. Liviuse stiili kohta vt McDonald 1957.

⁸ Nt peatükkides 4. [7], 14. [2], 20. [4], 33. [7], 41. [5].

⁹ Nt peatükkides 2. [1], 3. [1], 3. [6], 4. [1] jne.

mineviku- ning olevikuajad. 32. peatükis (Livius 2016: 93–94) räägib Livius, kuidas muistne Rooma kuningas Ancus Marcius võttis üle fetsiaalide sõjakuulutamise seaduse. Tõlkija on lisanud märkuse (nr 245, Livius 2016: 92), mis võtab kenasti kokku seaduse kolm järku: valuraha kuulutamine, meelde-tuletus ning viimaks sõjakuulutus senati ja rahva heakskiidul. Ent pidev oleviku ja lihtmineviku vahel hüplemine tõlkes ei luba siin mõista, kus lõpeb seaduse kirjeldus ja jätkub jutustus Ancus Marciuse tegudest.¹⁰ Originaali stiili jälgendamisega on üle pakutud ka päris teose alguses, kus Liviuse rütm matkib heksameetri algust,¹¹ kasutades selle vormi, mille kaks värsijalga on spondeilised: „Facturusne operae pretium sim” (skeemiga — — — — —). Juba Aristoteles soovitas oma „Retoorikas” (III raamatu 8. ptk) vältida proosas liigset värsirütmi (kuigi selliste rütmide piiratud kasutamisega natuke värvi lisada oli vägagi soovitatav), see mõjuvat pueriilsena, kui kasutada anakronistlikult Cicero terminit liiga peenutseva stiili kohta. Meisterliku stilistina alustabki Livius oma teost heksameetri algusega, ent maskeerib seda, osaliselt loobudes värsirütmi rõhutavaist daktülitest ning esitades esimese ja viimase värsijala spondeustena. Nii annab ta teosele küll heksameetri üleva värvingu, väldib aga proosastiilist väljalangemist. Eesti tõlge seevastu rõhutab daktüilisust: „Kas tasub end ära mulle see vaev, et ma” (skeemiga — — — — —x—x—), ka kommentaaris kasutatakse eesti värsiteooria kontekstis pleonastilisena mõjuvat terminit „daktüiline heksameeter” (vt Livius 2016: 11).¹² Niisugusel rõhutamisel võib olla mitu põhjust, alates antiigi stiilikriteeriumide unustamisest kuni Annisti Homerose-tõlgete traditsioonini, milles välteid ja sõnarõhke arvestav rütm kipub täielikult daktüiliseks. Ent n-ö ületõlkimist võis põhjustada ka (õigustatud?) kartus, et eesti lugeja ei taipa, et tegemist on värsiga (roomlased tundsid heksameetri muidugi igal kujul ära ja hindasid autori meisterlikkust väikese variatsiooni tõttu veel enam).

Heksameetri kasutus Liviuse Rooma ajaloo proloogi alguses pole aga lihtne stiilinüanss, vaid seostub eessõna lõpus esineva palvega jumalate poole, seega sõlmib proloogi tervikuks. Nii heksameetri rütm kui ka palve peavad andma teosele eepilise ajaloo kõrge staatuse – proosa ei ole Liviuse ajal veel eriti hinnatud ning seepärast rõhutab eepose värssi ja selle proömionide traditsioonilise palve kasutamine seda, et Livius on eepilise ajaloožanri jätkaja, mitte mingi annalist. Ning kuigi Liviuse ajaks on palvest saanud pigem poeetiline maneer (nagu näeme Vergiliuse puhul), viitab võte endiselt arhailisele kreeka eeposele (Homerosele, Hesiodosele või näiteks Parmenidese õpetusluulele), milles palve väljendab eeskätt teose religioosset mõõdet. Pöördumine muusade (Mälu tütarde) ja Apolloni poole näitab arusaama, mille toob välja ka Platoni „Ion”: inspiratsioon saab tulla vaid jumalailt. Lugesdes Jean-Pierre Vernanti, Marcel Detienne'i, Claude Calame'i, Pietro Pucci, Joachim Lataczy ja teistegi klassikaliste filoloogide käsitlusi, näeme kreeka jumalaid ja muusasid, kes mitte ainult ei kaitse või inspireeri poeete, vaid sanktsioneerivad eepose teksti: olemata pühakiri, omandab eepos palve ja jumalate sisenduse kaudu

¹⁰ Samalaadne probleem tekib ka peatükis 40. [4–7] (Livius 2016: 114).

¹¹ Kuna värsss pole terviklik, võis algust liigitada ka daktüiliseks tetrameetriks.

¹² Heksameetri käsitlemise traditsiooni kohta Eestis vt Põldmäe 1978: 157–164. Siinses tõlkes tehtud valikute tausta laiemalt avamiseks vt Steinrück 2007: 22–26 diskussiooni, kas värssi kirjeldamisel keskenduda meetrumile ja kõneleda heksameetrist või pigem koolonile ja kõneleda Homerose ehk eepilisest värsist.

mingi pühaduse.¹³ Lauliku *mina* jääb seejuures varjule kuni hellenismiaja (näiteks Rhodose Apolloniose) ja Rooma eeposteni, kus palve muutub järk-järgult poeetiliseks klišeeks ning muusade (inspireeritud) kõnet esitava lauliku asemele astub iseteadlik autor, kes omaenda teksti loomiseks ja esitamiseks vaid moe pärast jumalate abi küsib. Sellist iseteadvust näeme ka Liviuse ajal: Horatiusele olid igikestvaks ausambaks tema laulud (*Exegi monumentum...*), Liviuse mälestusmärk on tema ajalugu. Seda väljendab ka „Ab urbe condita” proloog [10]: „omnis te exempli documenta in inlustri posita monumento intueri” („sa vaatled kõiksugu õpetlike näidete tõendusi, mis on talletatud hiilgava mälestusmärgina” – minu tõlge, *J. P.*).

Ent Liviuse stiil ei tähenda ainult sõnavalikut, figuure või lausestust, vaid ka seda, kuidas ta sulatab oma teksti eelnevate põlvkondade loodu. „Ab urbe condita” proloogis esinev poolik heksameeter ja palve on selge osutus eelkäijaile, monumendist rääkimisel on aga vaieldav, kas tegu on konkreetse viitega Liviuse vanemale kaasaegsele Horatiusele või lihtsalt ajastuomase vihje. Laene, allusioone ja stiilipärleid on reeglina võimalik (või lihtsam) ära tunda vaid originaalkeelses tekstis (eriti juhul, kui paralleelid on leksikaalsed ja struktuursed) ning selleks peab olema täidetud ka Aaviku loetelu eelviimane punkt: tõlkijal peavad olema ulatuslikud teadmised autorist ja tema loomingu taustast. Nutikas viide eelnevaile autoreile pakub lugejale kindlasti äratundmisrõõmu, samuti aitab eelkäijaile toetumise või nendega polemiseerimise märkamine paremini hinnata kirjutava autori (antud juhul ajaloolase Liviuse) eesmärke. Ent kuidas anda sellist taustainformatsiooni edasi tõlkes, eriti niisuguses, mis on suunatud laiale publikule, aga samal ajal võiks täita ka kõrgkooli õppevahendi funktsiooni?

Tõlke kommentaari kolm tasandit

Siin tulebki mängu kommentaar. Liviuse tõlke kommentaarid on paigutatud lugejasõbralikult iga lehekülje alla. Nii jõuab asjakohane info kiiresti lugejani, miinuseks on see, et ka ekslik ja ebatäpne hakkab kohe silma. Järgnevas püüan vastata küsimusele, milline on või peaks olema Liviuse esimese raamatu (või mis tahes antiik autori teose) tõlke kommentaarium. Aavikut edasi arendades tahaksin sisulise kongeniaalsuse siduda valdkonna hea tundmisega ning pidada seda esmatahtsaks kommentaaride headuse hindamisel.

Klassikalised filoloogid on võimelised kirjutama üheainsa lause kohta lehekülgede pikkusi kommentaare, mis siiski valmistavad mõnele lugejale pettumuse, sest teda huvitav aspekt on ikka veel välja jäänud. Selline totaalne kommenteerimine on omal kohal teaduslikes väljaannetes, eriti senitundmatute ja raskesti mõistetavate tekstide esmatõlgetes, milles märkused peaksid aitama ennekõike teadlasest lugejat, keda huvitavad kõik peensused. Antiikkirjanduse nn laiemale publikule mõeldud tõlke kommentaarija peaks kõigepealt endalt küsima, kellele, mida ja kui palju kirjutada.

1. Esimene printsiip võiks olla: kommentaar toetagu lugejat teksti mõistmisel, selgitades lühidalt ja täpselt seda, mis võib jääda arusaamatuks, näi-

¹³ Liviuse tõlke kommentaar (Livius 2016: 15, märkus 14) ignoreerib kõiki neid käsitlusi ja taandab palve rolli pidulikkuse saavutamisele nõukogudeaegsete kirjanduslugude vaimus, mis proloogi (ühes selle religioosse funktsiooniga) kõrvale jätavad (vt Kleis 1980; Tronski 1949).

teks võõrad isiku- ja kohanimed, sündmused, millele viidatakse, mõisted kultuurist, millele osutatakse – ehk kõik see, mida ei vajanud antiikaja lugeja, kes konteksti hästi tundis. Seda põhimõtet pole Eesti antiigitolkes alati järgitud, näiteks Ain Kaalepi ja Ülo Torpatsi koostatud „Kreeka kirjanduse antoloogia” (1964) ning „Rooma kirjanduse antoloogia” (1971) on väga napilt kommenteeritud, eeldades lugejat, kes ei pea paljuks antiigileksikonist või entsüklopeediast selgitusi otsida. Ent tundub, et lugemisharjumused on muutunud ning tänapäeva (eriti tudengist) lugeja vajab rohkem tuge. Selle, nn tavakommentaari saavutamiseks on oluline asetada end lugeja kohale, püüdes mõista, mis võiks talle keerukas olla, ning siis vastavalt selgitada. „Kevade” esmatrüki lugejaile polnud tarvis seletada krihvlit, köstrit ega jätti, tänapäeva koolilapsele aga küll. Arvukate esmatasandi selgituste poolest on Liviuse „Linna asutamisest alates” tõlge täiesti eeskujulik ja kindlasti hindavad selle autorite empaatilisust ka lugejad, keda säästetakse mujalt selgituste otsimise vaevast.

2. Kommenteerimise järgmine tasand seostub pisut kitsama publiku vajadustega. Kui lugejateks on näiteks Rooma ajalugu õppivad tudengid, peaks kommentaar sisaldama ka infot, mis aitaks adekvaatselt hinnata autorit omas ajas ja žanris, st antud juhul Liviust kui ajaloolast. Sedagi rolli täidavad Liviuse teosele lisatud märkused üsna hästi, tuues välja viited Liviuse allikaile, aga ka neile ajaloolastele (või muudele autoritele), kes esitasid tema lugudest erinevaid ajalooversioone. Sellise kommenteerimise jaoks on vajalik kriitiline suhtumine autorisse ning tema kasutatud (või kasutamata jäetud) ajalooallikate põhjalik tundmine. Nagu Lotmani ja Tafenau duol, oli ka Viidingu, Noorkõivu ja Truusalu trio konsultant Märt Tänav, kelle Rooma ajaloo loenguid allakirjutanugi tänulikult mäletab. Tõlge on käinud läbi toimetaja Kaspar Kolgi käest, nii et igaüks võib raamatu vabalt osta ka sisse vaatamata: kõrge tase on garanteeritud ning nii tavalugeja kui ka Rooma ajalooallikate uurija leiab sellest muretult enda jaoks tarviliku.

3. Edasised, veel süvenenumad võimalused kommenteerimiseks toovad sisse uusi nüansse ja rõhuasetusi ning siin saab oluliseks tõlkija-kommenteeri vaimusugulus autoriga. Kuna totaalset selgitamist ei pälvi ükski tõlge ega editsioon (ehk Piibel välja arvatud) reeglina juba praktilistel kaalutlustel, võiks kommenteeri lisamärkuste valikus lähtuda iseendast, rõhutades neid jooni, milles ta kommenteeritava autoriga vaimusugulust tunneb. Niisugust kongeniaalsust leiab mitmes väljaandes, mis pühendavad palju tähelepanu meetrikale, näiteks Bruno Gentili ja tema kaastööliste kommentaarides ja tõlkes kreeka lüürik Pindarose tekstidele ning Plautuse komöödiade väljaandeis Cesare Questa käe alt; Martin L. Westi kommentaarides Hesiodose „Töödele ja päevadele” aga näeme suurt rõhuasetust vanaidamaade tarkusekirjandusele jne. Liviuse „Linna asutamisest alates” joonealused näivad samuti üritavat rohkemat kui elementaarselt vajalik ning ohtralt on lisatud märkusi autori stiili kohta (nii stiilivõtete kui ka erinevatele autoritele toetumise osas). Siin aga algavad kommenteerimise probleemid.

Kongeniaalne *versus* kompilatiivne kommentaar

Tõlketeose stiili seletamisel tuleks silmas pidada üht üldist printsiipi: sellel on mõtet vaid siis, kui kõrval esitatakse ka näited originaalis (selgitustega), vastasel korral jääb viide lugejale arusaamatuks.¹⁴ Ennekoike peaks selgitaja lähtuma omaenda stiilitundest ja teadmistest antiikkirjanduse kohta, mis lubaks saavutada nn kongeniaalse kommentaari. Näiteks Liviuse „Linna asutamisest alates” tõlkija ja kommenteerija peaks seega vabalt orienteeruma mitte ainult Rooma ajalooallikais, vaid kogu Liviusele eelnenud rooma ning kreeka kirjanduses: see lubaks ära tunda erinevaid stiili- ja allikakihistusi, mis kõik üheks teoseks sulavad. Eestikeelset Liviuse esimest raamatut lugedes jõudsin paraku veendumusele, et tegemist pole kongeniaalse, kommenteerijast lähtuva seletamisega, vaid kompilatiivse, eelnenud kommentaaride põhjal kokku kirjutatuga.¹⁵ Selle veendumuse aluseks on eelkõige osutused kreeka kirjandusele sageli ebatäpsetes või lausa ekslikes märkustes. Toon kolm näidet.

Kompilatsioonile näib kõigepealt osutavat asjaolu, et Liviuse tõlke kommenteerijad jätavad kreeka autorite ajalooalustele viitamisel süstemaatiliselt (ka esimesel mainimiskorral) nimetamata teoste pealkirjad, viidates vaid raamatu- ja peatükinumbreile.¹⁶ Herodotose („Historiai”), Thukydides („Peloponnesose sõja ajalugu”) ja Polybios („Historiai”) loomingust on säilinud küll vaid üks, peamine teos ning viide jääb ka pealkirja mainimata üheselt mõistetavaks (kuigi korra võinuks ju tiitlit mainida, isegi kui see pärineb hilisemast traditsioonist). Kuid märkustes korduvalt ette tuleva kreeklase retoorikaõpetaja ja ajaloolase (tänapäeva mõistes pigem koduloouuriija) Halikarnassose Dionysiose (60 eKr – ca 7 pKr) sulest on meieni jõudnud mitmeid teoseid: „Rooma muistised”, „Sõnade ühendamisest”, käsitlused Demosthenese ja Thukydidese stiilist ning „Atika kõnemeestest” ja muudki. Kuigi joonealustes on viidatud vaid Dionysiose „Rooma muististele”, pole seda kusagil nimetatud. Veel hullem: osutatud tekstikohtadest ei õnnestunud pahatihti leida Dionysiose kirjutatut, mida märkustes väideti.¹⁷

Kahtlastes Dionysiose-viidedes on kohati tegemist vaid pisikeste ebatäpsustega: märkuses nr 93 nimetatakse avatud maa-alust altarit Circus Maximuse all, viitega „Rooma muististe” peatükile 2.31.2, mis aga paraku räägib Circus Maximuse juures asuvast maa-alusest altarist, millelt – nagu ka mujalt teada – vaid pidustuste ajal muld eemaldati ja kus jumalate austamis-

¹⁴ Viiteid Liviuse stiilile märkustes nr 67, 101, 202, 377, 382, 412, 419, 441, 449 pole võimalik mõista originaali vaatamata.

¹⁵ Milles pole ju iseenesest midagi väära: viited allikatele on tõlke kirjanduse loetus esitatud. Pealegi on kommenteerimise üks traditsioonilisemaid meetodeid just kompileerimine, mida näeme näiteks väga hinnatud Homerose-kommentaari traditsioonis (Latacz 2000) ja mis jätkub siiani. Probleemiks võib kompileerimise praktika saada vaid juhul, kui informatsiooni kokkukujaja ei süvene selle sisusse (allikaid kontrollides) ega erista üksteisega vastuolus olevaid allikaid.

¹⁶ Erandiks on Plutarchos ja Homeros, kelle puhul osutatakse, millisele teosele on viidatud. Ladina autorite puhul seevastu antakse pealkirjad: lk 11 märkuses nr 2 (Polybios) vs. samas märkuses nr 1 Quintilianuse „Kõnekunsti õpetus” ja Tacituse „Annaalid”, lk 12 märkuses nr 6 Thukydides vs. Sallustius „Catilina vandenõu”.

¹⁷ Eestikeelse tõlke puudumisel ning kartuses, et ainult kreekakeelne tekst võib ebaselgeks jääda, viitan Dionysiose algtekstina edaspidi ingliskeelsele Loeb'i raamatukogus ilmunud paralleeltekstiga väljaandele (Dionysios Halikarnassos 1937–1950).

toiminguid läbi viidi.¹⁸ Märkuses nr 112 viidatakse Tarpeia reetlikkuse loole, mida Halikarnassose Dionysios olevat Valerius Antiase eeskujul kasutanud, kuid Dionysios ise mainib antud kohas (ptk 2.40.1–3) oma allikana Calpurnius Piso Censoriust (kes olevat vastuolus Quintus Fabius Pictoriga, ent keda ta „Rooma muististe” peatükis 1.78.5 väidab toetuvat Quintus Fabius Pictorile). Märkus nr 225 (viites „Rooma muististe” ptk-le 1.74.2) väidab, et Dionysios annab Marcus Porcius Catole viidates Alba Longa hävitamise ajaks 432 aastat pärast Trooja sõda. Dionysios viitab aga selles kohas Cato-poolsele Rooma viimase asutamise (kreeka tekstis, ptk 1.74.1 alguses „οἰκισμὸν ἢ κτίσιν”) dateeringule arvates Trooja sõjast (aga mitte kreekapäraselt olümpiaadidest): „ἀποφαίνει δυοὶ καὶ τριάκοντα καὶ τετρακοσίους ὕστεροῦσαν τῶν Ἰλιακῶν” (tlk „osutab, et see on 432 aastat hilisem kui Ilioni lood”). Tekstis esinev partitsiip *ὑστεροῦσα* (verbist *ὑστερέω* ’hilinema, maha jääma’) viitab sellele, et linna asutamine toimus hiljem kui ajaarvamise lähtepunktiks võetud Trooja sõda, hävitamise tähendust sellel verbil ei ole, ka ei nimeta Dionysios siin Alba Longat, vaid räägib Roomast.¹⁹

Teiseks näiteks kongeniaalsuse puudumisest (oletatavasti taas kompilatiivse praktika tulemusena) on kommentaarides korduvad viited hellenismile ja kreeka draamale. Rooma kirjanduse suur mõjutatus kreeka ja eriti hellenismiaja (st III–I eelkristliku sajandi)²⁰ kirjandusest on kulunud tõde. Liviuse kommenteerijad on seda (küll draamale, küll ajalookirjandusele viitamisel) lugejale meenutades nii hoogu sattunud, et kogemata on hellenismiaega paigutatud ka Aristoteles, kes tegutses siiski varem (384–322 eKr).²¹ Anakronistlikult on Liviusele omistatud ka tragöödia ruumiühtsuse nõude järgimine: kuna kolme ühtsuse nõue jõuab draamateooriasse alles XVI–XVII sajandil, ei saa pidada tõenäoliseks, et Livius seda tragöödiast eeskujuna kasutas.²² Samas on Liviuse teatraalse jutustamisstiili võimaliku eeskujuna draamat välja tuues peaaegu täiesti unustatud „ajaloo isa” Herodotos, kellega

¹⁸ Vt: „ἐν ᾗ βρωμός τε ὑπόγειος ἰδρυμένος παρὰ τῷ μεγίστῳ τῶν ἱπποδρόμων περισκαφείσης τῆς γῆς θυσίας τε καὶ ὑπερπύροις ἀπαρχαῖς γεραίρεται”.

¹⁹ Ma ei hakka käima läbi kõiki kommentaarides esinevaid viiteid Halikarnassose Dionysiosele või teistele tsiteeritud paralleelidele, ent sarnaseid segadusi on teisigi, näiteks märkus nr 133 väidab, et Dionysios Halikarnassosest 2.56.4 seostab Romuluse ja Julius Caesari mõrvad propaganda eesmärgil, ent Dionysiose „Rooma muististe” ptk 2.56.3–4 ei viita Caesarile, vaid väidab, et Romuluse tapsid senatis (ja lõikasid tükkideks) tema enda inimesed (patriitsid), sest ta paistis neile türannina. Pole küll välistatud, et see Romuluse surma versioon toob lugejale meelde Caesari surma, ent eksplitsiitset seostamisest on asi kaugel (seda enam, et Dionysios toob ära terve rea erinevaid versioone Romuluse surma kohta). Kohati on tegemist vaid väikeste ebatäpsustega: näiteks märkuse nr 54 järgi peaks Dionysiose Halikarnassose ptk 1.77 viitama Marsi hiele Via Appia esimese ja teise miilikivi vahel, kuigi „Rooma muististe” ptk 1.77.1 räägib ainult Arese (kreeka vaste Rooma Marsile) hiiest, täpsustamata asukohta. On ka korrektseid viiteid (näiteks märkused nr 37, 209, 241) või selliseid, kus alapeatüki numbrid väikeses nihkes või puudu, näiteks märkus nr 118 (p.o „Rooma muistised” 2.42.6), nr 249 (p.o „Rooma muistised” 2.72.8) ning märkus nr 263 (p.o „Rooma muistised” 3.38.2–3) jne.

²⁰ Tavalisimad hellenismiaja piirid on Aleksander Suure surmast (323 eKr) Kleopatra surmani (30 eKr) või siis Antoniuse ja Kleopatra kaotuseni Actiumi lahingus aastal 31 eKr.

²¹ Nimelt märkus nr 67 viitab nn äratundmisstseenidele hellenistlikus draamas, osutades allikana Aristotelese traktaadile „Luulekunstist”, mis aga räägib äratundmisest (*ἀναγνώρισις*) palju varasemas, V eelkristliku sajandi klassikalises atika tragöödias. Vt ka Lill 2004: 44.

²² Märkuses nr 441. Nn kolme ühtsuse printsiibist vt Lill 2004: 301.

algab suulist jututraditsiooni meenutav müütide, dialoogide ja kõnedega läbipikitud, ent samas juba ka allikakriitiline ajalookirjutus.²³

Kolmandaks tundub, et kreeka kultuurist on Liviuse „Linna asutamisest alates” seletustes saanud mingi müütiline elukas, keda sobival korral eeskujuna välja tuua või kellele vastanduda. Nii viitab märkus nr 374, et hulljulgus (*audacia*) ei olnud (rooma) naiste hinnatav omadus, vastandades sellele (kreeka) tragöödia, milles hulljulgus olevat naiste voorus. Väite kinnituseks esitatakse kaks tekstinäidete ja seletusteta viidet kreeka tragöödiale, mille toon siin ära koos teksti ja tõlkega: Aischylose „Agamemnoni” 11. värss: „ὦδε γὰρ κρατεῖ γυναικὸς ἀνδρόβουλον ἐπιζὼν κέαρ” („Sest nii jääb peale naise meheliku meelega lootev süda”) ja Sophoklese fragment nr 943: „κατ’ ὀρφανὸν γὰρ οἶκον ἀνδρόφρων γυνή” („orvuks jäänud majas meheliku meelega naine”). Nagu näha, pole kummaski katkendis juttu hulljulgusest, vaid naisest, kes mõtleb mehe moodi, kusjuures Aischylose värsis osutatakse Klytaimestrale, kes on selgelt negatiivne tegelane.²⁴ Samas jätab see märkus kõrvale eksplitsiitsed ja selgelt negatiivsed viited naiste hulljulgusele vanakreeka tragöödias, näiteks Euripidese „Medeia” 104. värss: „ἀλλὰ φυλάσσεσθ’ ἄγριον ἦθος συγγεράν τε φύσιν φρενὸς αὐθαδοῦς” („Ent hoiduge tema metsikust meelelaadist ja liigjulge meele vastikust loomusest!”). Ka Aristophanese komöödia „Lysistrate” väljendab seisukohta, et vastandina meestele pole (kreeka) naistele omane tegutseda hulljulgelt (mis oleks halb).²⁵ Kuna kreeka kirjandusest leitavad näited Liviuse raamatu selgituses toodud ei kinnita, pean tegema järelduse, et märkuse autorid toetuvad mingile varasemale kommentaarile, millest nad pole lõpuni aru saanud. Nii poogitakse Liviuse tekstile külge tõlgendusliin, mis näitab võimulanust mõrtsukalikkude Tulliat kreekalikult käituvat tragöödiakangelannana (viidates kreeka tragöödiale veel kahes samal leheküljel olevas märkuses).

Lõpetuseks

Ma ei taha keskenduda eksimuste ja ebatäpsuste loetlemisele, vaid rõhutada, et Titus Liviuse „Linna asutamisest alates” kommentaarid sisaldavad kõige ladinakeelsetesse allikatesse puutuva hea kõrval arvukalt ka selliseid väiteid kreeka kirjanduse kohta, mida iga hellenistki saab tõeseks pidada. Kreeka kirjandusele viitamine Liviuse joonealustes on iseenesest kiiduväärne, sest see lubab lugejal paremini mõista tollast rooma kirjandust ja kultuuri, mis on hüljanud vabariigi aja pigem kreeka traditsiooni vastuvõtva laadi ja leidnud traditsioonide sünteesimises oma kordumatu isikupära. Asi pole ju konkreetse teose kommentaaride täpsuses või asjakohasuses: stiil ja kirjanduslikud eeskujud ei huvita tavalugejat niikuinii eriti, iga kreeka kirjanduse hea tundja saab märkusi ka ise kriitilise pilguga lugeda ning asjatundmatutele ei ütle ilma tekstita viited midagi, jäädes seega kahjuliku mõjuta (kui neile just automaatselt edasi viitama ei hakata). Küsimus on üldistes printsiipides, mil-

²³ Tõlkijail on siin (nagu Lotmani ja Tafenau ning Anne Lille „Tragöödialeksikoni” eeskjuju puhul) läinud meelest vaadata oma kolleegide tööd. Vt Rein 2000.

²⁴ Sophoklese fragmendi konteksti pole, nii ei saa selles peituvaid võimalikke väärtushinnanguid täpsemalt hinnata.

²⁵ Vt värsid 1116–1118 Anne Lille tõlkes (Vanakreeka kirjanduse antoloogia 2006: 254) ja Sophoklese „Antigone” värss 1028.

lest lähtuda, nii et kommentaari maine ei kahjustuks ning et „kompilatsioon” poleks enam pejoratiivne sõna.

Tõesus ja faktitäpsus on absoluutsed nõuded, aga selleks et saada koherentseks ja asjakohaseks, peaks selgitus lähtuma ka kommenteerija isiklikest teadmistest ja suhtest teksti. Pole vaja usaldada pimesi teisi (toodud näited tõendavad, et see võib juhtida eksitustesse²⁶), vaid iseennast (alati saab ju lisaks ka teadajamate kolleegide käest nõu küsida) ja taotleda ka kommenteerimisel kongeniaalsust autoriga. Kui tegemist on ajaloo huvilise ja allikakriitilise autori ja tõlkijaga, siis kommenteerigu ajalootundjast tõlkija ajalugu, kui tõlgitavat autorit paistavad huvitavat mingid taimed või loomad, maad või rahvad, siis selgitatagu neid, kui autor on suur ja teadlik stilist, siis pööratagu tähelepanu stiilile, aga enne arendatagu ka enda stiilitaju ja teadmisi kirjandusest. Kõige selle juures peetagu alati silmas, mida ja kuidas saaks lugeja märkustest kasu! Nii saaks iga kommentaar ühelt poolt kongeniaalseks tõlgitava autoriga, teisalt aga lubaks ka sissevaadet tõlkija sisemaailma, mis on ju igal haritud inimesel kordumatu ja kõitev.

Kokkuvõtteks: võib-olla tasuks tuua kongeniaalsuse mõiste meie tõlke-käsitlustesse tagasi, nähes seda lähedusena tõlgitavale autorile (nii stiili kui ka maailma tundmise osas) ja pidades seda vajalikuks ka kommenteerimisel. Liviuse „Linna asutamisest alates” tõlge on kena samm teel kongeniaalsete tõlgete ja kommentaaride suunas, mis – juhul kui tõlkijad veel natuke rohkem antiikmaailma ja eriti vanakreeka keelde ja kirjandusse sisse elavad – lubab oodata veel ilusamat järge.

Artikkel on valminud ETAG-i projekti PUT132 „Humanistide kreeka keel varauusaja Eesti- ja Liivimaal: kultuurisild Euroopa kaasaega ja minevikku” raames.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 2010. Ideepe. Johannes Aaviku ideede päevik. Väljaande koost ja peatoim Helgi Vihma. Tallinn: Johannes Aaviku Selts, TEA.
- Dionysios Halikarnassosest 1937–1950 = The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus. With an English Translation of Earnest Cary. (The Loeb Classical Library.) London: Heinemann.
- Edwards, Henry John 1968 [1912]. Introduction. – Titi Livi ab Urbe condita libri. Praefatio, liber primus. Cambridge: Cambridge University Press, lk xi-lv.
- Hannibal... 1865 = Hannibal ja Julius Tsäsar. – Eesti Postimehe Jututuba. Eesti Postimehe I lisaleht 28. XII, lk 205–208.
- Kaju, Katre 2014. Tallinna rootsiaegsed haridustrükised ja koolielu. – Tallinna linna- ja gümnaasiumitrükikoda (1634–1828). Näituse kataloog. Koost K. Kaju. Tallinn: Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, lk 37–92.
- Kleis, Richard 1980. Antiikkirjanduse ajalugu. Tallinn: Valgus.
- Latacz, Joachim 2000. Einleitung zur Homer-Kommentar. – Homers Ilias: Gesamtkommentar. Prolegomena. München–Leipzig: Saur, lk 1–26.

²⁶ Eksitusi juhtub niikuinii, allakirjutanu oleks üliõnnelik, kui leiaks üheainsagi enda kirjutatud artikli, kus ühtki viga või ebatäpsust poleks.

- Lill, Anne 2004. Tragöödialeksikon. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Livius, Titus 2016. Linna asutamisest alates. Esimene raamat. Tlk, komment Kristi Viiding, Mart Noorkõiv, Tuuli Triin Truusalu. Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- McDonald, Alexander Hugh 1957. The Style of Livy. – The Journal of Roman Studies, kd 47, nr 1–2, lk 155–172. http://www.jstor.org/stable/298581?seq=1#page_scan_tab_contents
- Põldmäe, Jaak 1978. Eesti värsiõpetus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Päll, Janika 2007. Form, style and syntax. Towards a statistical analysis of Greek Prose rhythm: On the example of „Helen’s encomium” by Gorgias. (Dissertationes studiorum graecorum et latinorum Universitatis Tartuensis 3.) Tartu: Tartu University Press.
- Päll, Janika, Volt, Ivo, Näripä, Neeme, Kurs, Kristin 2014. Eesti Antiigitõlke bibliograafia (EAB). Versioon 1.0. Tartu Ülikool, klassikalise filoloogia õppetool. <http://www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud/18422>
- Rein, Kaarina 2000. Dramatic Effects in Herodotus’ Historical Narrative: Hdt.VII 44–57. Tartu Ülikool. Magistritöö. (Arvutil trükitud käsikiri TÜ maailma keelte ja kultuuride kolledži raamatukogus.)
- Schwarze, Sabine 1999. „Il traduttore a chi legge”: Übersetzerreden als „Fliegenwedel” und Ort theoretischer Reflexion. – Gelehrsamkeit in Deutschland und Italien im 18. Jahrhundert. Toim Giorgio Cusatelli, Maria Lieber, Heinz Thoma, Eduardo Tortarolo. Tübingen: Max Niemeyer; De Gruyter, lk 127–149.
- Schwarze, Sabine 2011. Die Übersetzungskultur in Italien. 195. Übersetzerische Rezeption antiker Klassiker in Italien vom Mittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. – Übersetzung, Translation, Traduction. Ein internationales Handbuch. Teil 3. Toim Harald Kittel, Armin Paul Frank, Norbert Greiner, Theo Hermans, Werner Koller, José Lambert, Fritz Paul. Berlin–Boston: Walter De Gruyter, lk 1940–1950.
- Steinrück, Martin 2007. À quoi sert la métrique? Grenoble: Millon.
- Sütiste, Elin 2009. Märksõnu eesti tõkeloost 1906–1940. Tõlkediskursust organiseerivad kujundid. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 908–924.
- Tronski, Jossif 1949. Antiikkirjanduse ajalugu. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Vanakreeka kirjanduse antoloogia. Tallinn: Varrak, 2006.

Congeniality in the translations of ancient literature: discussions proceeding from the Estonian translation of Livy’s *Ab urbe condita*

Keywords: translation criticism, translation theory, congeniality, literary studies, Roman historical literature, ancient Greek literature, Titus Livius (Livy)

The principles of translation and commenting on classical literature are discussed on the example of an Estonian translation of Livy’s „History of Rome” (*Ab urbe condita*), Book 1. According to the translators Kristi Viiding, Mart Noorkõiv and Tuuli Triin Truusalu, they followed Johannes Aavik’s principle of team translation. The article points out that although the translation is largely successful, the translation strategy applied obviously deviates from the one claimed to have been used. Notably, the core concept of Aavik’s idea is congeniality, meaning that team translation can hardly succeed without a unifying editor who has the closest stylistic empathy with the source author. Among Estonian translators of classical texts, this criterion has hitherto been best fulfilled by Maria-Kristiina Lotman and

Kai Tafenau. The final half of the article addresses the translators commentary, which, besides the basic and advanced comments helping the reader to understand the contents and historical background, should contain commentator-centered congenial explanations, which are lacking in the publication discussed due to the compilation method used in the commentary for the given translation. The inappropriateness of the compilation method is proved by the ambiguities and errors mostly occurring in the commentaries on Greek literature and culture. Hopefully, the trio of translators will succeed even better in the future, when truly adopting the principle of congeniality in both translating and commenting.

Janika Päll (b. 1965), PhD in Classical Philology, Research Centre of the University of Tartu Library, Senior Researcher, janika.pall@ut.ee

PÕIMIV MINA

Jaan Krossi tegelikkuse manifestatsioonid*

REIN UNDUSK

Käesoleva artikli väide, et „põimunud kirjanduse” metodoloogiline eeldus on Jaan Krossi romaaniloomingu puhul kõige paremini realiseeritav algoritmi „põimiv mina” abil, ei peaks mõjuma iseenesest eriti kummas-tavalt. Sest võimalus sellise algoritmi olemasoluks on meile tegelikult antud kolme välise, kuid vägagi arvestatava argumendi poolt. Esiteks on enamik Krossi romaane kirjutatud mina-vormis sisekaemustena, teiseks on Kross ise lahti seletanud autobiografismi „kui kirjanduse võimalust ja vältimatust” oma loengutes vabade kunstide professorina Tartu Ülikoolis (Kross 2003: 7 jj), ja kolmandaks on romaanižanri väljapaistev uurija Mihhail Bahtin näinud mina-eluloolisuses romaani kui proteuslikult ähmaste piiridega žanri üht tunnust (Bahtin 1987: 33, 43; vt ka Logan 2011: 511–513). Samas kui „põimiva mina” algoritm näikse pakkuvat igati usutava lahenduse põimunud kirjanduse probleemile Krossi puhul, siis siinkirjutaja sooviks on selle personaaljuhtumi võimaliku lahenduse valguses modifitseerida ühtlasi üldprobleemi sisu. Sest mulle tundub, et üks esimesi assotsiatsioone, mida põimunud kirjanduse tees uurijas tekitab, on kirjanduse võrdsustamine tekstikangaga, mille erinevat (ajaloolist, stilistilist, žanrilist jne) päritolu lõimelõngade lahtipõimimine ja nähtavaks muutmine peaks olema kirjandusuurimuse ülesanne. Ometi, iga kangas koosneb nii lõngadest kui ka nende vahele jäävatest tühikutest, ja kui lõngad on esmapilgul tõesti need, mis kanga tekstuuri loetavaks muudavad, siis ei järeldu siit veel tingimata see, et kuduja on teinud oma teksti nimelt nende, aga mitte tühikute pärast. On täiesti võimalik, et teatavale heterogeensussele ja impersonaalsusele vihjav tekstiline põiming on lihtsalt ainuvõimalik viis rääkida kultuuris personaalset keelt. Teisisõnu, põimunud kirjanduse teesi saab mõista nii väitena kirjanduse päritolulisest mitmekesisusest kui ka osutusena sellele, et kirjandus asub kultuuris teatavas diskurssidevahelises vabaruumis ja et põiming on lihtsalt paratamatu meede kirjutaja personaalse väljendusotsingu legitimeerimisel. Krossi juhtumi valgelt tahaksin ma seda väidet täiendada provisoorse kirjandusedefinitsiooniga, öeldes, et kirjandus on „mina” kui oleviku agendi vahetust kogemusväljast lähtuv mõtlemisprotsess, mis sellisena, nagu ka olevik ise, ei mahu kunagi olemasolevatesse diskurssidesse, vaid on loetav üksnes kui nende põiming. Mõistetuna sellisel viisil omandab põimunud kirjanduse tees ühest kirjandusuurimise metoodilisest võimalusest märksa universaalsema tähenduse, seostudes ühelt poolt personaalse teadmislööme probleemiga ja osutades teiselt poolt kirjanduse kui n-ö sidemängija rollile diskurssidevahelisel eikellegimaal kultuuris.

* Artikli aluseks on Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse teaduskonverentsil „Põimunud kirjandus. Kultuurilised, rahvuslikud ja žanrilised ristumised Eesti kirjakultuuri ajaloos” (3. detsember 2015) peetud ettekanne.

Põimunud kirjanduse kontseptsioon

Kui lähtuda „kirjanduse” ladinapõhjalistest germaani-romaani vastetest tüvega *littera*, ulatub selle mõiste ajalooline tähendusväli nüüdisaja belletristikast läbi humanistliku kirjatarkuse tagasi keeleteadusliku terminini *grammatika* (lad *littera*, vkr γράμμα 'täht, kiri'). Seepärast olgu kohe algul öeldud, et käesoleva artikli pisut alateadlikus mõistetarvituses lähtutakse valdavalt sellest kirjanduse tähendusest, mille on antud sõnale külge kasvatatud uusaja romaan ja mille kujunemises on olnud üheks märgiliseks teoseks Miguel de Cervantes Saavedra „Don Quijote” XVII sajandi alguse kuldajastu Hispaaniast. Lisaargumendi kirjanduse selliseks romaanikeskseks tõlgenduseks pakub Bahtini väide, et uusaja romaani kaanonitest prii plastiline loomus, mis johtus autori omistatud loome- ja fiktsioonivabadusest, aga ka eeldatavast autori vahetust kontaktist oma ainega, vajutas n-ö romaniseeriva pitseri ka kõikidele teistele romaani kõrval seisnud uusaja kirjanduse žanridele (Bahtin 1987: 17, 38). Kaks küsimust, mis kirjanduse probleemi sellise fokuseerimise puhul üles kerkivad, on järgmised. Esiteks, Michel Foucault on oma analüüsis sidunud „Don Quijote” kui kirjandusliku šedöövri sünni selle murranguga lääne epistemoloogilises süsteemis, mille tulemuseks oli uue, nn klassikalise teadmismudeli (episteemi) tekkimine XVII sajandi keskpaigas. Don Quijote peas oleva illusoorse rüütlimaailma kokkupõrge tegeliku eluga näitlikustab Foucault' arvates muutust, mis oli leidmas aset üleminekul eelnevast (renessansiaegsest) teadmismudelist, kus maailma oli võimalik pidevustada teatavate väliste (loe: kirjanduslike) sarnasusahelate loomise teel, uude episteemilisse reaalsusesse, kus teadmise aluseks ei ole enam *ressemblance*, vaid *mathesis* ehk universaalne mõõdu ja korrapära teadus (Foucault 2015: 89–107). Selle asemel et uskuda asju ühendavasse ja melioreerivasse vormi (nagu tegi seda don Quijote, pidades kõrtse lossideks ja habemeajaja vahukaussi imekiivriks), hakati pigem rõhutama asjadevahelisi erinevusi, millega käsikäes leidis XVII sajandil aset kirjandusliku tõepära eristumine teadmispõhisest tõest. Siit juhtub ka minu esimene küsimus: miks ja kuidas juhtus nii, et uusaja üks esimesi ja väljapaistvamaid romaane kirjutati paradoksaalsel kombel kirjanduslikkuse ehk literatuursuse paljastuse ja naeruvääristusena? Kuidas on võimalik luua parimat kirjandust, pilgates samal ajal kirjanduslikkust ennast? Ja teine sellega seonduv küsimus: kui kirjandus ei saa enam põhimõtteliselt osaleda kultuuri teadmisloomes (sest märgikasutus, mida kultuur peab tõsiselt võetavaks, erineb kardinaalselt kirjandusele omasest), siis peaks ju loogiliselt võttes jääma kirjandusele alles üks kolmest võimalusest: temast saab kas pelk meeelahutus, ta muutub teatavate veidrikest kirjutajate pärusmaaks või minetab oma koha kultuuris. Nagu teame, ei juhtunud kirjandusega ei üht, teist ega kolmandat, mistõttu tuleks meil edasi küsida, mis sai ikkagi kirjandusest ajal, mil märgi seletusvõime kultuuris ei põhinenud enam märgi eeldataval sarnasusel otsitava saladusega (seletusega), vaid märki ühendas tähistavaga veel vaid pelgalt konventsionaalne ja mateetiline side.

Briti filosoofiaajaloolane Stephen Gaukroger on näinud romaani esiletõusust XVIII sajandil otsest seost selle kultuurilise hoovusega, mida kandis tollal end *respublica litteraria*-na (Kirjasõna Vabariigina) identifitseeriv riikideülene Euroopa kirjameeste kogukond ja mille üheks ajalooliseks teeneks oli Gaukrogeri sõnul erinevaid sotsiaalseid küsimusi puudutava ratsionaalse diskussiooni viimine kitsast õpetlasringist laiema lugejaskonna ette

(Gaukroger 2010: 240, 391–393; vt ka Fumaroli 2015). Selle valgustuslik-humanistliku protsessi eelduseks omakorda oli ratsionaalse teadmise tõlkimine filosoofi kõnepruugist üldarusaadavasse ja meelelisse ilukirjanduse- ehk siis romaanivormi, mis tegelikult mõjutas ühtlasi arusaama sellest, mis üldse on teadmine ja milline on aistilisuse ja empirismi osakaal selle kujunemises. Tollases kultuuris aset leidnud ratsionalistide ja empiirikute vahelisele vaidlusele, mis ju lõpuks viib otsapidi välja ka uusaja esteetika ehk aistilisuse-teaduse kujunemiseni, olgu siinkohal üksnes osutatud. Gaukrogeri konstateering pakub meile hea silla liikumaks edasi mõtteni, et hoolimata klassikalise episteemi põhimõttelisest mittekirjanduslikkusest, mille ajal justkui dekonstrueeriti ka eelneva ajastu rüütliromaan, ei kadunud kirjandus ega muutunud lihtsalt veidruste varasalveks põhjusel, et kultuur esitab tegelikult alati – vaatamata teadmismudelile, mis seal parasjagu prevaleerib – küsimuse ratsionaalse teadmise (nimetagem seda intelligiiblik) suhtest indiviidi tasandil kogetava aistilise reaalsusega (nimetagem seda sensiiblik). Teisisõnu, isegi kui mööname, et teadmine on midagi sellist, mille saavutamise teel püütakse kultuuris lakkamatult ületada end ümbritsevat ahast meeltemaailma ja jõuda mingi asjade objektiivse tuumani, siis, väidan ma, ei astu sensiibel ja intelligiibel seal mitte kunagi üksteist välistavasse vahekorda, vaid see, mis aset leiab, on üksnes nendevahelise suhte ümbergrupeerimine. Kui kirjandus ei saanud kartesiaanlikul uusajal enam osaleda teadmislomes, nagu ta oli seda teinud renessansis, vaid paigutati väheolulise *litteraria*’na heal juhul kuskile tõsiteaduslike taksonoomiate lõppu (Foucault 2015: 216), siis tähendas see ühelt poolt tõesti seda, et don Quijote maailmatunnetuse literatuursus tuli paljastada, et vältida kirjanduse enda muutumist naeruväärsuseks, kuid see ei märkinud don-quijote’liku/kirjandusliku usalduse ülesütlemist aistingulise realiteedi vastu. Lihtsalt, nõutav oli sensiibli ümbergrupeerimine kultuuris sellisel viisil, et suhe temaga oleks usaldusväärne. Uusaja romaan, mis sündis n-ö lahtimuugitud rüütliromaan ja romansi rusudelt, hakkas otsima uusi, realistlikke võimalusi ümberkäimiseks aistilisusega ajastul, mil kirjanduse ja teadmise koostöösse oli löödud silmanähtav mõra, mis aga ei saanud takistada kirjandusel küsitlemast klassikalise ajastu teadmismorme kirjanduse enda spetsiifikast lähtuvalt. Sest, ja see on samuti üks käesoleva artikli väiteid, kirjandus on sotsiaalse mõtlemisprotsessi vägagi arvestatav komponent, mille üheks peaülesandeks kultuuris on individuaalse tajuvälja suhestamine seal legitiimsusele pretendeerivate teadmismudelitega, kaasa arvatult viimaste eitamine, kahtluse alla seadmine ning muutmine. Siit johtuvalt käsitan ka põimunud kirjandust eeskätt selle diskursiivalse omaduse alusel, mis tuleb individuaalse tajuvälja teatavast klassifitseerimatusest ja allumatusest epistemoloogiale, mis aga omakorda on nii individuaalse kui ka alternatiivse teadmislome ajendiks kultuuris. (Vrd Marc Angenot’ kirjanduse definitsiooniga.¹)

¹ „...kirjandus on ja on olnud alati kummaline sotsioloogiline nähtus. Näides olevat universaalne ja ajalooülene, on kirjandus teatud mõttes ühtlasi afunktsionaalne. See tähendab, kirjandus pole kunagi muutunud valitsevaks sotsiaalseks diskursiks, nagu oli seda läänemaailmas religioon keskajal või jurisdiktsiooni klassikalisel ajastul. Seepärast defineeriksin kirjanduslikkust tema eitusliku funktsiooni kaudu sotsiaalse diskursi üldkogumis. Kui kirjandusel on vahel ka tulnud etendada normatiivset rolli ühiskonnas, siis on ta seda teinud ainult niivõrd, kuivõrd ta on olnud allutatud teistele institutsioonidele, näiteks aidates jõustada ja seadustada õigeid keelenorme või kaitsta monarhiat ja valitseva klassi õigusi. Ometi, kogu uusaja kestel on kirjanduslikku diskurssi iseloomustanud see,

Üheks oluliseks järelduseks (põimunud) kirjanduse diskursiivlisest asetusest kultuuris on see, et tänu kirjandusele osutub sotsiaalse mõtlemise koguruumis võimalikuks liikuda ühelt diskursilt teisele, st tänu kirjandusele postuleeritakse kultuuris kõneviiside topoloogilise sidususe printsiip. Seletan seda lihtsa näite abil. Teatavasti nõuab kultuuri teadmispõhine printsiip seda, et asjast räägiks asjatundja, st et geograafiast räägiks geograaf ja grammatikast grammatik, aga mitte vastupidi. Ühe erandi moodustab aga kirjanik, kellele on üldjuhul lubatud rääkida nii geograafiast, grammatikast kui ka matemaatikast ja ajaloo. Tõsi, vabandava klauslina lisatakse tavaliselt juurde, et tegu on üksnes „kirjandusega”, mis võib olla eufemism ütleja tegeliku mõtte („loba”) varjamiseks, aga mida võib positiivsema tõlgenduse korral võtta ka kui osutust sellele, et teadmine ei ole kultuuris ühe diskursi valdaja ainuomand, vaid nõuab suhestamist sensitiivse, s.o individuaalse tajuväljaga. Kohandades öeldut uusaja romaanile, mis väidetavasti asetab oma fookusse keskklassi tegelase (koos kõigi tema keele-, rahvus- ja sotsiaalsete probleemidega) ning kujutab seda tegelast n-ö areneva ja oma saatusesse mittemahtuva indiviidi positsioonilt, nentigem, et need romaani tegevused peaksid põimunud kirjanduse teooria kohaselt olema loetavad märkidena sellest, kuidas kirjandus küsitleb oma aja kehtivaid teadmisvorme. Põhjusel, et olemasolevad vormid ei suuda mahutada enam kaasaega *resp.* tegelast, astub romaanitegelane talle ajaloo poolt pärandatud diskursside vahelisse vabaruumi, et seal otsida ja kujundada oma isiklikku teadvuse mudelit. Parafraseerides Friedrich Nietzschet, võiksime öelda, et selle sammu vältimatu kirjanduslikkus tuleneb iga ajaloo-teadmise pea sama vältimatust osalisest kahjulikkusest inimesele, sest elus inimene vajab ranges tähenduses üksnes lugu, mis läbib ja kõnetab teda tema kaasajas, seda viimast on aga objektiivsel ajalooteadmisel kui *post factum* konstateeringul ülimalt raske, et mitte öelda võimatu pakkuda (vt Nietzsche 1988: 252–254 jm).

Kui nii, siis tuleb aga kohe vastu küsida: kas põimunud kirjanduse printsiip kutsub üles ajalookirjutuse ohjeldamatule võltsimisele? Ma teeksin selles impulsiivselt sõnastatud küsimuses ühe korrektiivi ja ütlesin, et tegu pole mitte üleskutsega niivõrd võltsimisele, kuivõrd sellele, mida Paul Ricœur on kirjeldanud mina-kirjutaja initsiatiivi leidmisena ajaloos (Ricœur 1985: 332–339). Ehk veelgi täpsemalt, tegu on küsimusega sellest, kas ja kuivõrd osaleb aistiline mina, või, ma ütlesin, individuaalse kohalolu pertseptsioon, mida objektiivsus alati välja kammida üritab, teadmise struktuuris, ja seda mitte üksnes ühe võimaliku algelemendina, vaid millenagi, millele teadmine on kutsutud oma tegevuses pidevalt tagasi osutama. Võltsing, mille sooritamisele kirjanik ajaloolast agiteerib, on küll tajutav narrusena, mis murendab teadmise konsolideerivat toimet ja sellega alati käsikäes käivat võimusooritust, kuid selles sisaldub ka osutus individuaalse artikulatsiooni välja olemasolule klišeestunud diskursi ebaisikulisuse sees – või nagu ütleb üks ladina vana-sõna, *infantes perhibent et stultos dicere verum*, tõtt öeldakse kõnelevat narrid ja lapsed. Pähklik on seega tõsiasi, et ajalooteadmine kui selline ei saa kunagi jääda mina-kirjutuse sensitiivse raami, samal ajal kui objektiivne teadmine

et tal puudub mandaat, kindel teema ja objekt. [...] Kodanlikes ühiskondades vastab kirjanduse funktsioon enam-vähem narri omale renessansis, kel on lubatud trooni jalamil pilduda teravmeelisusi, lahata kahemõtteliselt teatavaid tõdesid, irvitada heade kommete, omaduste ja kehtiva prestiiži üle või parodeerida võimu eri keelepruuke, neid kokku miksid ja nende puudustele osutades.” (Angenot 2004: 213)

töotab osutada mitte lihtsalt kasutuks, vaid ka hirmuäratavaks, st hirm on tegelikult selle teadmise olevikulise kasutuse järelem.

Ma tahaksin seda skeemi aistilisest ja intellektuaalsest tunnetusest täiendada veel kolmanda liikmega, mis usutavasti aitab paremini seletada sensiiibli ja intelligiibli suhet kultuuris, ja seda nii nende omavahelise kui ka kultuuri üldise topoloogilise sidususe vaatepunktist. Seda kolmandat liiget olen vahel käsitanud teoloogiana, praegu valiksin selle tähistamiseks sõna transtsendentaalsus. Defineerin transtsendentaalsust kui kultuuri võimekust säilitada oma erinevates teadmis põhistes kõneviisides (diskurssides) selline mitteteadmise osakaal, et kõikidel eri diskurssides viibijail jääks lootus, aga ka kohustus arvata, et nad mingi ülima võimaluse täitumise korral räägivad siiski üht ja sama keelt. Sellise võimekuse kodifitseerimine ei saa kultuuris kunagi toimuda teadmise alusel, mis jääb alati finiidseks ja omandab üsnagi möödapääsmatult kehtestava ja võimulise implikatuuri. Olulisim siinkohal on aga, et kultuuri transtsendentaalsest võimekusest sõltub suuresti see, kuidas kultuur käsib sensiiibli ja intelligiibli omavahelist suhet, sest, ja see on mu tees, aistilise mina n-ö tagasiulatuv kaasamine intellekti poolt teadmisprotsessi johtub otseselt intellekti teadmisülesest suutlikkusest. Ehk lihtsamini öeldes, ajaloolase tõmme kirjaniku suunas kasvab välja tema ajalookirjutuses pesitsevast mitteteadmise äratundmisest, mis ühelt poolt võimaldab selle kirjutuse transtsendentaalset perspektiivi, kuid teiselt poolt kingib kummalisel viisil kirkuse paistet sellele aistilisele minale, mida teadmine oli algsest üritanud endast välja sõeluda.

Jaan Krossi põimiv mina

Kui püüaksime konstrueerida vastust mõeldavale küsimusele, kuidas Jaan Krossist sai kirjanik, siis vastus kreeka tragöödiade vaimus võiks kõlada nii: Krossist sai kirjanik, sest ta jättis nooruses teoks tegemata oma hiljem ilmsiks tulnud tegeliku tahtmise – õppida ajalugu (vrd Kross 2003: 11). Ja traagika veel kraadi võrra suurendamise nimel võiksime juurde lisada: kui Kross ometi aru sai ja hakkas tegelema ajalooaga, siis lubas saatust tal seda teha veel vaid üksnes kirjanduse vormis. Vastus samale küsimusele romaanikirjaniku vaimus on aga konstrueeritav Krossi enda abil, kes laseb oma tegelase Friedrich Martensi peast läbi käia järgmise mõttesähvatus: „*Mina ja tema* – see ongi maailma telg! [...] ... iga niidi ühes otsas vaateleja mina, teises otsas tema. Kes lõpmatult vaheldub, aga on alati seal. [...] Aga mis on tähtis: igas niisuguses seoses on otseselt või varjatult, esi- või vähemalt tagaplaanil küsimus: *kumb on parem – kas mina või tema*. Iga niisugune seos on ühtlasi võrdlus. Komparatsioon.” (Kross 1984: 76) Sellest, ehk siis romanisti vaatepunktist võiksime vastata, et Krossist sai kirjanik, sest tema maailm on liig silmanähtavalt mina suunda kiivas, et isegi hakata kaaluma selle võimalikku sobitumist ajaloolase omaga. Ei kirjuta ju Kross oma romaane mitte ainult rõhutatult mina-vormis, mis ajaloolase jaoks on vaat et võrdne põlispatuga, kuna Kross enda sõnul just selle nipiga üritab tema-reaalid iseenda mõistmisprotsessi sulatada, vaid lisaks sellele väljub Krossi mina-kirjutus mingites olulistes tekstikohtades ka veel suhteliselt arusaadavaks jäävast sisekaemuse või sisemonoloogi vormist ja sunnib meid kohati tõdema lausa spinozalikku distantstistust keha ja vaimu, mõtte ja teo, aja ja loo vahel. Nagu näiteks Cara monoloogis romaanist „*Taeva-*

kivi”: „Ja siis vaatan mina äkitselt söögitoa klaastrepiuksele. [Kuidas saan mina teada iseenda vaatamist? – *R. U.*] Minu plaksutavad käed jäävad õhus paigale. [Huvitav, kuidas saan mina teada oma plaksuvate kätte õhku jäätmist? – *R. U.*] Ja ma ei saa aru, kas see noor mees, kes seal seisab, see pois, kes seal seisab, oleks õigem ütelda, on seal juba ammu seismas olnud või on tema just praegu sinna astunud. Täna hommikulauas. Klaastrepiuksel see pois...” (Kross 1975a: 27.) Sellistes lõikudes näib Kross meile esitavat midagi lausa võimatuna tunduvat, refleksiooni ja teo täielist ühtsust oleviku hetkes, mille võimalikuks osutumise seletab Kross aga ise hästi lahti oma meetodi kirjelduses, kus ta ütleb, et tal on tavaks asetada üks osa oma minast tegelase sisse, põimida see tema mina külge, kuna teine osa Krossi autoriminast jääb muutmatul kombel alles, väljapoole tegelast – kui tegelase käitumise registreerija ja kommenteerija (Kross 2003: 79–80). Kas tihkaks üks ajaloolane eales laskuda sellisesse avantüüri: mitte üksnes teha olematuks distantisi iseenda ja oma tegelase vahel ning hakata kirjeldama asju, mida ta näha ega kuulda ei võinud, vaid postuleerida ühtlasi igasuguse tema-reaalide vastasküljena maailma läbistav mina-substantsus? (Vt ka Väljataga 2013: 694–695.)

Mul ei ole mingit soovi hakata siinkohal loetlema tõendeid selle kohta, kuidas Krossi teatav autobiograafiline seik või isiklik kohakogemus on inspireerinud teda mingi teose kirjutamisel. Need ühistest Kalamaja, Lohusalu, Kassari või Pagari keldrite aistingutest siginenud lähedussuhted kirjaniku ja tema tegelase vahel on teada-tuntud asjad, mida ka Kross ise on piisavalt valgustanud. Mis mind huvitab, on see, kuidas need kirjaniku meelelised aistingud, mis ju iseenesest on sama juhuslikud ja tühipaljad nagu üks inimeselaps, kes ei tea, kes ta on, kust tuleb ja kuhu läheb – kuidas need meelelised aistingud kootakse Krossi tekstis kokku ühe kujuneva subjekti teadvuse võrguks, kus aisting omandab tähenduse teadvuse tasandil, kaotamata seejuures oma juhuslikku päritolu. Ehk lihtsamini öeldes, inimeselaps saab küll aru, kes ta on ja kuhu läheb, kuid mõistab ka selle oma teadmise paratamatut juhuslikkust.

Kui Kross 1970. aastate algul pöördus ajaloolise proosa juurde, siis oli selle üheks põhjuseks, nagu ta ise tunnistab, soov rääkida ajalooliste paralleelide kaudu asjadest, millest nõukogude kaasaeg otseselt rääkida ei võimaldanud. Tänu sellele Krossi ajalukku tagasimineku põimiti eesti lugeja jaoks lahti hulk n-ö eestiliku iseteadvuse algeid Eestimaa kultuuriloos. Sest teatavasti valis Kross oma tegelased ikka selle järgi, et need tema Eesti- ja Liivimaa elus vähem või rohkem edasi jõudnud tüübid sisaldaksid võimalikkuses ka üht tilka eestlase verd ja et see veretilk siis, vähemalt Krossi versioonis, realiseeruks tegelase teatavas iseteadlikkuse avalduses. Krossi 1970. ja 1980. aastate kirjanduslikud tegelased (piiritlen oma siinse vaateprojektoori lõpp-punkti romaaniga „Vastutuulelaev” (1987)) väljendasid niisiis sedasama riiklikust teadmisdiskursist väljaspool seisva iseteadlikkuse tekkimist, mida Kross soovis initsieerida oma nõukogude kaasajas. Teatav veresuhe ühiskonnas valitsevat kõneviisi mittevaldava alamklassiga või mälestus sellest suhtest provotseerib Krossi tegelased iseendas avastusele, et neile ühiskonnas etteantud kõnelemise mudel filtreerib välja osa nende tegelikust minast. Sellest ajendub tegelaste hingeline või ka kehaline mäss käsikäes nende endi asetumisega n-ö diskursiivselt märgistamata positsioonidesse maa ja linna, hulluse ja tervise, eri seisuste või muude sotsiaalsete klassifikatsioonide vahel. Mul puudub statistika sõna *narr* esinemise kohta Krossi romaanides, kuid võin kinnitada,

et tema tegelased mitte üksnes ei loodi end narruse mõõdikuga üllatavalt tihti, vaid tegelikult kõnnib suur osa neist ka reaalselt narruse vahetevahel üsnagi õhukeseks osutuval jään. Kui Bernhard Schmidti Naissaare narrust, *Nargennarrheit*'i, mis annab Friedrich Kelteril põhjust nimetada Schmidti Naissaart *Narreninsel*'iks, võib vaadelda asja humoorikama poole pealt, siis Timotheus von Bocki poolt enda peale võetud keisri tõeütleva raske ülesanne näitab meile narri traagikat kogu selle sügavuses. Oma viimasel hetkel tehtud otsusega, siis, kui kõik oli Pärnus põgenemiseks juba valmis seatud, jääda paigale ja olla ka edaspidi siin, Liivimaal, kui raudnael keisririigi ihus, teenib Bock Jakob Mättikult lausa kahekordse narri ja sõgeda tiitli (Kross 1978: 269). Selle saatusliku ja äkitselt tehtud otsuse juures on aga iseäranis tähelepanuväärne argumentide jada, mida Bock kasutab oma otsuse põhjendamiseks. Kui selle jada esimene liige, olla ka edaspidi kui raudnael Vene tsaaririigi ihus, on võetav ratsionaalse argumendina, millega Bock põhjendab truuks jäämist oma memorandumis keisrile väljendatud valgustusideedele, millega ta ju ühtlasi panustab oma abielusideme kaudu tema sugulaseks saanud Eesti rahva iseteadvuse kujunemisse, siis selle jada teine liige viib kogu argumentatsiooni tagasi aistilise mina üdini suvalisele meesünesteesiale. Sest Bocki teine põhjendus oma naisele Eevale on teatavasti see, et ta ei saa lahkuda ühe eriliselt tugeva maitsemälestuse tõttu, mida tekitasid temas just praegu suhu pistetud pihlakamarjad: „Ma ei tea, kas sul on kogemust, kui vägevad võivad maigumälestused teinekord olla... Ja just sel silmapilgul, kui see maik mulle meelde tõusis.... [---] ...ma sain aru: tehke minuga mis tahes – ma ei saa *ka nende marjade pärast* mitte kuskile minna...” (Kross 1978: 270) Jutt käib niisiis pihlakamarjade ajel Bocki suus tekkivast maitseassotsiatsioonist pomerantsidega, mis omakorda manab Bockile kõrvu krahv Pahleni kunagised sõnad, et ta ei saa lahkuda kodumaalt Euroopa kõige põhjapoolsemate pomerantside eriliselt kirbe maitse tõttu. Kogu Bocki valgustuslik-intellektuaalne ambitsioon asetatakse seega Krossi teksti mingis kriitilises punktis sõltuvusse aistilise mina maitseotsustusest.

Kui küsida, kes on see inimeselaps, kes Krossil mööda maailma ringi käib, vaatab, nuusutab ja maitseb ning siis neid erinevaid meeleaistinguid seedites küsib „kes ma olen?“, siis võiks ja tuleks ilmselt vastata, et selle inimeselapse nimi on Eesti. Kuid tegelikult me ei pruugi niimoodi vastata, mitte ainult põhjusel, et rahvuslus pole praegu eriti moes, vaid pigem põhjusel, et nimed on siiski vaid kokkuleppelised tähistajad, mis liig harjumuspäraseks saades võivad varjutada tähistatava enda. Ja ses mõttes ma ütleksin, et Kross kujutab üht nimeteadvust otsivat inimeselast, kelle osutumine Eestiks on aga samasugune pelk, või ehk veel täpsemini öeldes, õnnelik juhus, nagu seda on pihlakamarjade maitse von Bocki suus, sest Krossi aistilisele minale sekundeerib pidevalt tema transtsendentaalne teisik, kelle jaoks ajalis-ruumilis-geograafilised määratlused on tähtsusetud. Mainisin juba, et Krossi põimiv mina produtseerib kohati lausa spinozalikku keha ja mõtte sünkroonsusest pakatavat teksti, kuid loomulikult pole see alati nii, ja mulle näib, et nii mõnigi kord, kui Kross tahab iseäranis osutada oma inimeselapse iseteadvuse sünnile, laseb ta seda teha keha ja mõtte lahutamise läbi. Sest mis siis muud kui selline lahutus on „Taevakivis“ härra Petersohni poolt pastor Masingu abikaasa Cara ootushorisoni pidev petmine, küll Petersohni lõunalauda mitteilmumise, küll enne õhtusööki minema kõndimise, aga lõpuks isegi Petersohni põgenemisega heinarõugu alt, kust Cara oli Jaagu üles otsinud, oma kirele järele andes ja

kõiki seltskonna tavasid eirates. See õllest lehkav poiss Masingu klaastrepi ukseks, kes nii silmatorkavalt taob „Taevakivis” mõrasid keha ja vaimu sünkroonsusse, teeb seda esiteks muidugi seepärast, et ta on tegemas ajaloolist otsust eesti kirjanduse iseteadvuse kasuks ja paraku ei sünni ükski iseteadvus ilma dissonantsi postuleerimiseta keha ja vaimu vahel. Aga teiseks teeb härra Petersohn seda kõike muidugi seepärast, et ta on ühtlasi tegemas oma elu viimast otsust, millega ma tahan muuhulgas öelda seda, et Kross kirjeldab Eesti iseteadvuse sündi sensuaalsest minast tihti transtsendentalismi võtmes, st see juhuslik maitseotsus, mis saab määravaks teadmise struktuuris, on tegelikult transtsendentaalse mina viivuline peegeldus maa peal. Sest pangem tähele, kuigi Krossi tegelased ajavad n-ö Eesti asja, on minu tähelepanekute järgi see Krossi „Eesti asi” tihtipeale üks pihtimusliku mina poolt iseendas avastatud salakamber, kus võidakse küll arutleda Eesti iseteadvuse laveerimise üle venelaste, sakslaste, rootslaste või kelle tahes võimusoorituste vahel, aga selle kambri tunnetuslikuks põhjaks on siiski kirjutava või mäletava mina üksiolek iseendaga ja sellest diskursiivsest katkestusest ja aususe võimalusest iseenda ees sündiv soov formuleerida ajalis-ruumituid üldmõisteid. Tõsiasi, et need mõisted osutavad Krossi tegelaste maises hüpotaasis Eestile, kordan, on pelk juhus, mille läbi põhjendatakse Eesti teadmise möödapääsmatut aistilisust.

Naissaare narri Bernhard Schmidti fenomen seisnes 1920. aastate Saksa maal teatavasti selles, et see 15-aastasena parema käelaba kaotanud eesti optik, kes oli sajandi algul Mittweidasse õppima ja tööle asunud, suutis ühe käega ning sisuliselt põlveotsas valmistada teleskoobi, mis andis silmad ette tollasele Saksa optikatööstusele (Mürsepp 1972: 7–9, 23; vt ka Schmidt 2002). Romaanis „Vastutuulelaev” meenutab Friedrich Kelter 1925. aastal koos oma töösturist isaga Bernhard Schmidti juurde tehtud külaskäiku, mille eesmärgiks oli muuhulgas pääseda ligi Schmidti tehnoloogilisele saladusele. Külaskäigu ajal teeb Kelteri isa Schmidtile ühtlasi ettepaneku tõlkida see oma teleskoobi saladus saksa optikatööstuse keelde, st ta kutsub Schmidti tööle oma firmasse. Teatavasti ei tule kummastki asjast midagi välja, sest Schmidt ütleb, oma võidurõõmu sealjuures üldsegi mitte varjamata, et tema läätselihvimise saladus peitub tema enda kahekõnes klaasiga, mida ta kõigele lisaks, nagu väidab Schmidt, viib läbi „vististi eesti keeles” (Kross 1987: 44). See vastus on kirjanduslikult kaunis, kuid ühtlasi kujundina liiga kõnekas, et sellele siinkohal mitte veidi rohkem tähelepanu pöörata. Sest ühes oma vastusega ütleb Schmidt ju esiteks seda, et tema eestikeelne kõnelus läätsega, mille tulemusena valmib kaasaja üks paremaid teleskoope, suudab mahutada endasse rohkem taevaruumi kui kogu tollase Saksa ja muu maailma teadmised. Teiseks, Schmidti salapärase kahekõne klaasiga tähendab äraseletatult seda, et tema ainsana alles jäänud vasaku käe puutetundlikkus oli arenenud astmeni, mis ületas mõneti tollased läätselihvimise tehnoloogilised võimalused, mis aga omakorda tähendab seda, et Schmidti teadmine oma teleskoobist oli tema aistilise mina ehk tema geniaalselt puutetundliku käe vahetu osa. Schmidt oleks saanud oma teadmise teleskoobist Saksa firmale maha müüa, kui ta oleks lahutanud selle teleskoobi teadmise oma klaasi puudutavast käest ja oleks vorminud selle objektiivsesse teadusfakti, mida ta aga kas ei tahtnud teha või, oma teadmise intuiitsuse tõttu, teha ei osanud. Eesti asi, mida aetakse „Vastutuulelaevas”, sisaldub nimelt Schmidti käe eestikeelses salakõnes klaasiga, mis toob ilmsiks suurema tüki universumist kui tollane teadus. Ja, kolmandaks, pangem tähele, et see Schmidti geniaalsus optika-

riistade valmistamisel on romaanis esitatud kui Schmidti teatava maailmast ära pagemise ihaluse korrelaat, sest, tõepoolest, oma teleskoobi headusega näib Schmidt taotlevat endale ühtlasi täiuslikku üksindust universumi mõõtkavas, mille valgel kahvatub, tühistub ja murdub kogu maine diskurss kui kübe lõpmatuse kõrval. Et selleks maiseks diskursiks oli Schmidti elu lõpul 1935. aastal natsionaalsotsialistlik Saksamaa, on asja üks külg, kuid kindlasti mitte ainus, selleks on Krossi ajalootaju liig silmanähtavalt tüpoloogiline. Bernhard Schmidti unistuseks surmahetkel on teatavasti soov sõita omavalmistatud vastutuulelaeval galaktika avarustesse. Just selle unistuse perspektiivis tahaksin ma veel kord öelda: Krossi Eesti-teadmine on mingis olulises osas tolm kosmose väljal, st juhus selle sõna heas mõttes.

Põimides oma mina Johann Köleriga, on Kross vähemalt korra oma loominguks kehastunud ka Jeesus Kristuseks. Tõsi, seda Kassari väidetava sadistist eesti kutsari Villem Tamme vahendusel, kelle maja Kassaris, hilisem Aino ja Oskar Kallase suvekodu, hakkas alates aastast 1971, mil Krossist sai suvekassarlane, paiknema Krossi enda Lepiku talu vahetus läheduses (vt ka Kisseljova 2011: 404–405). Igale juhul kujutleb Kross end koos Köleriga 1879. aasta 29. juuli eelõhtul Kaarli kiriku apsiidivõlvi krohvi sisse, nii et ta võib nentida: „Ja siis olen ma juba ka seitsmekordsest krohvist läbi ja värvidega üleni üks ... ja vaatan ülevalt koguduse peale alla! Nende minu maalitud silmadega, mis peavad igapäevale silma sisse vaatama, seisku ta seal all kus tahes ... Ja seitsekümmend Süda-Eesti talumeest ... ei-ei ... kolm tuhat inimest vaatab alt mulle otse silmadesse, mida eluilmas ära ei saa pöörata ...” (Kross 1975b: 97) Et märgatavate ateistlike kalduvustega Köler on mõned leheküljed eespool tunnistanud, et õigupoolest pole ta suhe Jeesus Kristusega suurem asi ja et tegelikult ei tahtnud ta ülepea maalida mitte Kristust, „[v]aid seda nimeta Head, mille sisse mina usun!” (Kross 1975b: 63), siis, mulle tundub, see Köleri Kristus Villem Tamme kehastuses seisab „Kolmandates mägedes” üsna samalaadses funktsioonis nagu Schmidti tähistaevas „Vastutuulelaevas”, st Kristus on selle nimetu transtsendentaalsuse üks võimalik tähistaja, millesse Krossi tegelased peavad vaatama, et Eesti nimi ära tunda. Nii Schmidt kui ka Köler on ametilt käsitöölised, s.o kunstnikud selle sõna vanas tähenduses, kelle esmane, meeleline suhe oma materjaliga on määratud eestiliku kaudu, kuid kes peavad sellest materjalist vormima artefakte (s.o teleskoopi või Kristust), mis loovad vaatajas kogemusülest transtsendentaalset perspektiivi. Meenu-tagem, et teatavat sorti jeesuskristuslikkust ilmutab „Vastutuulelaevas” ka vanapoiss Bernhard Schmidt, kui ta külla tulnud professor Kelteri imestuseks ja ärrituseks tollega järsku vestluse katkestab, teatades, et just parasjagu on kogunemas tema juurde „taevatundmise tundi” Mittweida kohalikud koolilapsed, mille peale Kelter muidugi muigab sapiselt ja nimetab Schmidti kaasaja astronoomiliseks Kristuseks *par excellence* (Kross 1987: 51). Kui ma peaksin kuidagi kokku võtma Krossi suhte religiooniga, siis ütleksin, et Kross on ratsionalist, spinozist ja valgustaja, kes näeb hästi läbi erinevate etableerunud diskursside, sh religiooni võimusoorituslikke kalduvusi, kuid kes samas teab ka hästi seda, et ilma taevasse vaateta ei ole ühel inimlapsel võimalik oma iseteadvuseni jõuda, sest, kasutades üht Krossi enda kujundit „Rakvere romaanist”, Jeesuse jälg tagumiku peal jääb ainsaks juhtmärgiks siis, kui teised märgisüsteemid on kahtluse alla seatud (Kross 1982: 298).

Lõpetuseks tahaksin põhjendada seda, miks olen nimetanud Krossi põimiva mina tegevust „Jaan Krossi tegelikkuse manifestatsioonideks”. Teata-

vasti on Kross oma ajaloolistesse romaanidesse tihti pikkinud eri sorti vihjeid, mis justkui peaksid vähendama tema tekstide ilukirjanduslikku pretensioonikust ja rõhutama pigem nende dokumentaalset iseloomu. Sellised vihjed ulatuvad erinevatest tänuavaldustest ja teksti põimitud intervjuudest tõeliste müstifikatsioonideni *à la* tegu olevat leitud käsikirjaga, kus härra Kross olevat teinud vaid teatavaid redaktsioonilisi parandusi. Üks tõsine ajaloolasest saatusejumalanna võiks selle peale kosta: näete, Kross püüab oma ajaloolaseks mittehakkamist korvata nüüd sellega, et sööda meile ajaloo pähe ette oma väljamõeldisi. Et käesolev artikkel on kirjutatud pigem sümpaatiast romaani-kirjaniku vaatepunkti vastu, püüan pakkuda veidi õilistavama seletuse. On selge, et dokumentaalsuse ja fiktsionaalsuse põimimine sellisel viisil, et seistes ühel kaldal, vaatad tegelikult teist kallast, ja vastupidi, on Krossi kirjainkunatuuri üks sügavamaid taotlusi. Selle taotluse keskmes arvan seisvat Krossi soovi öelda, et dokument, mida ei hingesta kujutluspilt, on elutu ajalootõde, sest ajalootõde ilmutabki end mingis olulises osas alati esteetilise nähtusena. Esteetilisus on ajalootõde toimimise olevikuliseks vormiks, eeldusel, et mõistame esteetikat mitte niivõrd tavapärases mõttes iluõpetusena, kuivõrd teadmise selle aistilise aspektina, mida Kross näikse sihtivat sõnaga Eesti, kuid mille seos Eestiga, nagu öeldud, on tegelikult täiesti juhuslik.

Kirjandus

- Angenot, Marc 2004. Social discourse analysis: Outlines of a research project. – The Yale Journal of Criticism, kd 17, nr 2, lk 199–215.
- Bahtin, Mihhail 1987. Eepos ja romaan. Tlk Malle Salupere. – M. Bahtin, Valitud töid. Tallinn: Eesti Raamat, lk 15–43.
- Foucault, Michel 2015. Sõnad ja asjad. Inimteaduste arheoloogia. Tlk Mirjam Lepikult. Tallinn: Varrak.
- Fumaroli, Marc 2015. La république des lettres. Paris: Gallimard.
- Gaukroger, Stephen 2010. The Collapse of Mechanism and the Rise of Sensibility. Science and the Shaping of Modernity 1680–1760. Oxford: Clarendon Press.
- Kisseljova, Ljubov 2011. Tegelased ja nende prototüübid. Jaan Krossi novelli „Kolmandad mäed” ja näidendi „Doktor Karelli raske öö” põhjal. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 401–415.
- Kross, Jaan 1975a. Taevakivi. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kross, Jaan 1975b. Kolmandad mäed. Tallinn: Kunst.
- Kross, Jaan 1978. Keisri hull. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kross, Jaan 1982. Rakvere romaan. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kross, Jaan 1984. Professor Martensi ärasõit. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kross, Jaan 1987. Vastutuulelaev. Bernhard Schmidt romaan. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kross, Jaan 2003. Omaeluloolisus ja alltekst. 1998. a. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professorina peetud loengud. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Logan, Peter Melville (toim) 2011. The Encyclopedia of the Novel. Malden (MA): Wiley-Blackwell.
- Mürsepp, Peeter 1972. Bernhard Schmidt. Tallinn: Valgus.

- Nietzsche, Friedrich 1988. *Unzeitgemässe Betrachtungen*. Zweites Stück: Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben. – F. Nietzsche, *Sämtliche Werke*. Band 1. Die Geburt der Tragödie, *Unzeitgemässe Betrachtungen I–IV*, Nachgelassene Schriften 1870–1873. Toim Giorgio Colli, Mazzino Montinari. München–Berlin–New York: Deutscher Taschenbuch Verlag, Walter de Gruyter, lk 243–334.
- Ricœur, Paul 1985. *Temps et récit III. Le temps raconté*. Paris: Éditions du Seuil.
- Schmidt, Erik 2002. *Minu onu Bernhard Schmidt*. Tartu: Ilmamaa.
- Väljataga, Märt 2013. Dialoog ja demarkatsioonijoon. Ajalooteaduse ja kirjan-duse vahel. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 680–697.

The entangling I: Jaan Kross' encapsulations of reality

Keywords: entangled literature, episteme, sensible and intelligible in culture, Jaan Kross, historical fictions, history as aesthetics

As an outcome of a paper presented initially at the conference „Entangled literature: national, cultural and generic intersections in the literary culture of Estonia”, the article tries to ground the concept of entangled literature in the presumably in-between and negative character of literary discourse in modern culture. Drawing inspiration from Michel Foucault's *The Order of Things*, which states a kind of exclusion of literariness from the Western *episteme* since Cartesianism, the article argues for the specific role of modern literature (the novel) in building up minor (individual or national) consciousnesses as a result of undermining or controverting the incumbent epistemic reality of culture. This challenging function of modern literature is interpreted further as a task, assumed more or less openly by any culture, to relate the intelligible to the individual area of sensibility, which cannot succeed, as claimed by the article, without some recourse to the transcendental dimension of thinking.

The inclusion of autobiographical elements and personal sense perceptions in the novels of Jaan Kross has been well attested to by the author himself. What has maybe not been so evident is that Kross makes the rationality of his historical characters to stand in some critical points of their action at pure sensibility, i.e. at the judgment of taste, which I would like to read as Kross' way of dealing with contingency in history, but also as pointing to the deeper meaning of his concept of Estonia. Because Estonia, it seems to me, was to remain for Kross, and for his entangled egos, to some important degree, a fact of senses *par excellence*, i.e. something that defies rationalization in its essence but that, exactly for this reason, could offer an irresistibly clear perception of personal presence in the course of history. The historical fictions of Estonia created by Kross reveal us the aesthetic side of historical truth, not as inferior or additive to epistemic truth, but as something that relates truth to the presence and sensibility of a person.

Rein Undusk (b. 1968), MA, Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences, Researcher, rein@utkk.ee

RAAMAT SÜNNIB KUULATA

MEELIS MIHKLA, INDREK HEIN, ANDRUS HIIEPUU,
INDREK KIISSEL, RAIVO RUUSALEPP, URMAS SINISALU

1. Sissejuhatus

Elektronilisel kujul raamatute levik, raamatukogu kirjalike materjalide digiteerimine ja kõnetehnoloogiliste vahendite areng on teinud võimalikuks pakkuda raamatukoguteenuseid ja e-raamatuid sünteeskõnes ettelooetuna ning ilmuvaid ja ilmunud paberile trükitud väljaandeid heliraamatute vormis. Seda teenust pakutakse mitmes veebikeskkonnas. Eesti Rahvusraamatukogu (RR) digitaalarhiivi DIGAR kasutajakeskkonnas on võimalus spetsiaalse audiovaatori abil lasta endale ette lugeda raamatuid, ajakirjaartikleid ja muud elektronilisel kujul eestikeelset trükisõna. Elisa Raamatu rakendus sisaldab ligi 2000 eestikeelset e-raamatut, mida lisaks nutitelefonil või tahvelarvuti ekraanilt lugemisele saab ka kuulata. Eesti Keele Instituudi kõneserveris on avaliku teenusena helindamissüsteem Vox Populi, millega on kõigil võimalus mis tahes tekste helindada: laadides artikli, ettekande, raamatu või mõne muu teksti serverisse üles ja saades vastu helifaili. Kõik need süsteemid on ühistöö¹ vili. Järgnevas artiklis keskendutakse peale süsteemide kirjelduste veel tekstitöötlus- ja hääldusprobleemidele ning tekstiliigenduse esiletoomisele sünteeskõnes. Analüüsitakse, mil määral ja kuivõrd on kõnesüntesaatori sisendtekstis leiduvad lühendid, numbrid ja mittetähehised ühendid teisendatavad õiges vormis sõnadeks ning võõrnimed lähtekeelega võimalikult sarnaseks häälduseks. Raamatute ettelugemisel peab sünteeskõne ideaaljuhul andma edasi võimalikult täpselt ka tekstiliigendust. Liigenduse optimaalseks markeerimiseks kõnes viidi läbi mitmeid tajuteste; samuti tehti teste selleks, et leida sünteeskõne jaoks optimaalsed akustiliste parameetrite (häälekõrgus, kõnetempo ja kõne valjus) väärtused pealkirjade ja otsese kõne esiletoomiseks.

1.1. Sihtgrupp

Eestlased on tuntud oma suure lugemuse ja hea lugemisoskuse poolest, loeme palju raamatuid ja ajakirjandust. Seda kinnitavad mitmed OECD algatatud PISA-testid ja Euroopa Komisjoni aruanded. Ometi on ka meie ühiskonnas palju inimesi, kellele lugemine ühel või teisel moel raskusi valmistab. Vaeglugejate arv Eestis pole täpselt teada, aga mitmesuguste uurimuste ja PISA-testide tulemuste põhjal on düslektikute määr ühiskonnas üsna täpselt prog-

¹ Ühisprojektides osalesid Eesti Keele Instituut, Eesti Rahvusraamatukogu, Eesti Pimedate Raamatukogu, Eesti Pimedate Liit, Elisa Eesti AS ja Eesti Digiraamatute Keskus. Projekte rahastati riikliku programmi „Eesti keeletehnoloogia 2011–2017” toel.

noositav. Euroopa Komisjoni tellimusel 2012. aastal valminud aruandest (European Commission 2012) selgub, et Eesti on Euroopa Liidus kirjaoskuse tasemelt Soome järel teisel kohal. Aruandes sisalduva PISA-testi tulemused meie lugemisoskuse kohta kõditavad küll eestlaste kui väikerahva edevusnärvi, kuid rõõmustamiseks pole siiski põhjust, sest ka meil on lugemisoskus puudulik 13,3 %-l inimestest. Euroopa Liidus tervikuna puudub igal viiendal 15-aastaselt noorel ja peaaegu 75 miljonil täiskasvanul elementaarne lugemiska kirjutamisoskus (European Commission 2012). Aruande tulemuste põhjal võib heliraamatute ja digiarhiivide helindamise vajadus olla Eestis küllaltki suur – iga seitsmes või kaheksas eestlane kuulub sellesse keelelise erivajaduse sihtrühma.

Teise suure keeleliste erivajadustega sihtrühma moodustavad vaegnägijad ja pimedad. Eestis on umbes 6000 vaegnägijat, kelle nägemislangus ei võimalda igapäevaeluks vajaliku teabe hankimiseks kasutada traditsioonilisi vahendeid. Eesti Pimedate Raamatukogus (EPR) salvestatakse näitlejate abiga aastas ca 160 heliraamatut. Nägemispuudega inimestele heliraamatute kättesaadavaks tegemiseks on EPR-is välja arendatud veebiraamatukogu. Vastavalt autoriõiguse seadusele saavad veebiraamatukogust heliraamatuid kuulata ja alla laadida ainult EPR-i registreeritud lugejad. Eestis ilmub aastas umbes 3500 eestikeelset raamatut. Seega EPR-i praegune suutlikkus raamatuid helindada katab ära 4–5 % Eestis publitseeritavatest raamatutest. Elektroonilisel kujul raamatute levik, arhiveerimine ja kõnetehnoloogiliste vahendite areng on loonud erivajadustega inimestele eeldused suuremal määral osa saada ilmunud kirjandusest ja trükimeediast.

Raamatute kuulamisvõimalus pakub ka tavainimestele alternatiivi olukordades, mil paberramatu lugemine või nutiseadme ekraani jälgimine on võimatu (näiteks autot juhtides, reisides, trenni tehes või koeraga jalutades). Juhul kui raamat jääb huvitava koha peal pooleli, sest kohe on vaja Tallinnast Tartusse sõita, siis Elisa Raamatu rakendusega saaks sõidu ajal pooleli jäänud kohalt kuulamise vormis jätkata (ning sõidu lõppedes võiks omakorda naasta tavapärase lugemise juurde). Kuulamisliides võib abiks olla eakatele inimestele, kelle nägemisteravus on langenud, ja ka lastele, kes ei oska veel piisavalt hästi lugeda. Ka eesti keele võõrkeelena õppijad võiksid helindamis-teenusest huvitatud olla.

1.2. Õiguslikud alused

ÜRO puuetega inimeste õiguste konventsiooni² artikkel 30 punkt 1c kohustab muuhulgas tagama erivajadustega inimestele juurdepääsu raamatukoguteenustele ja trükimeediale. Pimedate, vaegnägijate ja düslektikute jaoks eeldab see spetsiaalset audiovaaturi olemasolu raamatukogu digitaalsete arhiivmaterjalide kodulehel. Hiljuti riigikogus vastu võetud säilituseksemplari seadus (RT I, 07.07.2016, 1) kohustab alates 1. jaanuarist 2017 kirjastusi Eestis esmakordselt avaldatud trükise algmaterjali failina või samaväärse sisuga faili koopiana kohe edastama rahvusraamatukogu elektroonilise loovutussüsteemi kaudu. Elektroonilisel kujul raamatufailide ja heliraamatute genereerimise süsteemi olemasolul on võimalik automaatselt uusi paberversioonis ilmunud

² Eesti ratifitseeris selle riikidevahelise kokkuleppe 21. märtsil 2012 (RT II, 04.04.2012, 6).

trükiseid teisendada heliraamatute vormi. Selline võimalus põhimõtteliselt tagab uute raamatute ja trükiste üheaegse kättesaadavuse nii tavainimestele kui ka keeleliste erivajadustega inimestele heliraamatute vormis ning on vastavuses rahvusvaheliselt tunnustatud võrdse kohtlemise printsiibiga (Eestis kehtib võrdse kohtlemise seadus, vt RT I, 06.07.2012, 22).

1.3. Sünteeskõnes vs. inimkõnes ettelõetud heliraamatud

Sünteeskõnes heliraamatute automaatne genereerimine eeldab raamatute elektroonilisi tekstifaile ja vastava keele süntesaatorit. Eesti Rahvusraamatukogu kogudest on juba praegu väga suur hulk eestikeelset kirjasõna digiteeritud ja need materjalid on elektroonilisel kujul kasutatavad ja töödeldavad. Digiteeritakse isegi tänapäeva inimestele raskesti loetavaid ja mõistetavaid gooti kirjas eestikeelseid trükiseid. Säilituseksemplari seaduse jõustumine garanteerib, et kogu Eestis trükistena ilmuv kirjasõna on elektroonilisel kujul rahvusraamatukogu digitaalarhiivis talle ja põhimõtteliselt keeleliste erivajadustega inimeste jaoks kasutatav.

Käesoleva sajandi esimesel kümnendil on paljude keelte kõnesüntesaatorite väljundkõne kvaliteet jõudnud kasutajate poolt aktsepteeritud tasemele, mis võimaldab neid kasutada mitmesugustes rakendustes. Ka eestikeelseid kõnesüntesaatoreid on viimasel kümnendil Eesti keeletehnoloogia riikliku programmi toel süstemaatiliselt edasi arendatud. Loodud on neljal erineval meetodil põhinevaid süntesaatoreid, mida on juba kasutatud paljudes rakendustes: subtiitrite helindamine, uudiste lugeja nutitelefoni, veebisõnastike helindamisliides jms (Mihkla jt 2012; Mihkla jt 2014).

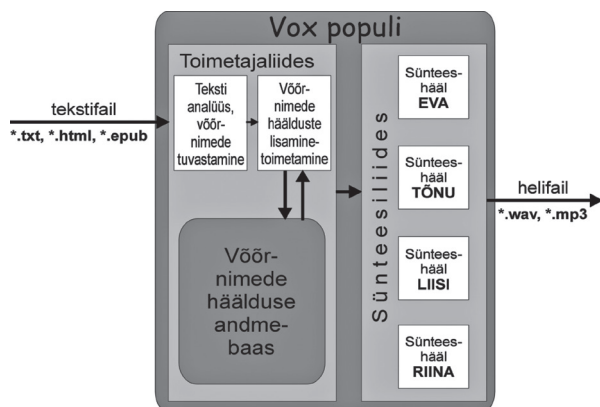
Sünteeskõnes heliraamatute loomiseks on saadaval nii kommerts- kui ka vabavara (ABC – Audio Book Creator, Dolphin Publisher jt). Sellise tarkvara kasutamist raamatukogudes piirab eelkõige see, et seda pole võimalik paindlikult integreerida olemasolevatesse raamatukogude infosüsteemidesse ja erinevatesse tekst-kõne teisendajatesse, samuti pole osa eestikeelse kõnesünteesi mooduleid neis valmissüsteemides rakendatavad.

Kindlasti ei suuda sünteeskõne lähitulevikus inimkõnega loomulikkuse, meeldivuse ja ilmekuse osas võistelda. Näitlejate ja professionaalsete diktorite esituses heliraamatuid luuakse nüüd ja kindlasti ka edaspidi. Otsest konkurentsi sünteeskõnes heliraamatute poolt pole vaja karta. Küsimus on pigem vahendites ja ressurssides. Praegu näitlejate abiga produtseeritavate heliraamatute arv jääb alla viie protsendi Eestis aasta jooksul ilmuvatest raamatutest. Aga tekst-kõne teisenduse ja heliraamatute genereerimise automaatsed süsteemid loovad võimaluse kõik ilmuvad trükised ja e-raamatud ning neis sisalduv info sünteeskõnes ettelõetuna kätte saada põhimõtteliselt üheaegselt nende trükis ilmumisega. Enim huvipakkuvad teosed (nt need, mida on RR-i kõneserveris kõige rohkem helindada lastud) ilmuvad heliraamatutena näitlejate või diktorite esituses.

Näitlejate ettelõetud heliraamatud pakuvad omakorda huvi ka kõnesünteesi arendajatele. Lugejate ja kuulajate poolt hinnatud raamatute ettelugejate hääli saab edukalt kasutada uute sünteeshääle treenimiseks ja loomiseks (Haag 2011; Prahallad, Black 2011). Ehkki sünteeshääl pole inimhääle üksühene kloon, võib doonorhääle meeldiv variatiivsus rikastada sünteeshääle kõla ja ilmekust.

2. Tekstide helindaja Vox Populi

Tekstide helindaja Vox Populi, Elisa Raamatu rakendus Iselugeja ja DIGAR-i helindamisliides on põhimõtteliselt sarnase funktsiooni ja struktuuriga tekst-kõne teisendajad. Kuna Vox Populi on neist kõige laiemate kasutusvõimaluste ja funktsioonidega, siis artiklis kirjeldatakse üksikasjalikumalt just seda, Eesti Keele Instituudis loodud tekstide helindajat. Vox Populi, rahva hää, koosneb kahest komponendist: toimetaja- ja sünteesiliidesest (vt joonist 1). Toimetajaliideses analüüsitakse sisendteksti ning koostatakse nimekiri arvatavatest võõrnimedest ja tundmatutest märgijadadest. Võõrnimede häälduse andmebaasi *online*-keskkond võimaldab hääldusvasteid lisada ja ka võõrnimede hääldusõigsust kontrollida. Sünteesiliides võimaldab valida erinevate sünteeshäälte vahel ning muuta konkreetse hääle kõnetempot. Nende kahe liidese koostöös teisendatakse tekstifailid sünteeshäälega helifailideks.

Joonis 1. Toimetaja- ja sünteesiliidesega tekstide helindaja Vox Populi.

Tekst-kõne teisendusprotsess on liigendatud hõlpsasti mõistetavateks etappideks. Joonise 2 vasakpoolses klahviveerus on näha teisendusprotsessi erinevad etapid loogilises järjestuses. Esiteks tuleb kasutajal tekstifail serverisse saata, siis tellida selle ettevalmistus kõnesünteesiks, mille käigus erinevad failiformaadid teisendatakse puhtaks tekstiks, tuvastatakse võimalikud erihääldust vajavad sõnad (nt võõrnimed) ning asendatakse lühendid jm mittetekstilised märgijadad loetava tekstiga. Seejärel on soovi korral võimalik muuta sõnade hääldusi, nt *John* asemel *Džon*, *O/Ü* asemel *oo üü*. Kui kõik tundub sobivat, tuleb valida sünteeshääli ja lugemiskiirus, käivitada kõnesüntees ja viimaks loodud helifail ka alla laadida. Kui tulemuses midagi kõrva riivab, võib alati hääldusi muuta ja uuesti sünteesida või parandada algteksti ja selle uuesti süsteemile saata. Serveripõhine süsteem töötab autonoomselt, ei pea brauserit lahti jätma ega ootama, millal töö valmib. Kui uuesti sisse logida ja sama fail avada, on süntees kas lõppenud ja allalaadimisklahvid aktiivsed või on olekuteadete kastis kirjas, mitu protsenti tööst on juba valminud. Laias laastus kulub 10 kilobaidi suuruse tavateksti sünteesiks minut, kuid see sõltub serveri koormusest ja veel rohkem valitud lugemiskiirusest (mida suurem kiirus, seda väiksemad on helifailid ja seda kiirem nende salvestamine ning ühendamine).

Joonis 2. Tekstide helindaja Vox Populi teksti sätete näide ekraanitõmmisena.

Heliraamatute automaatse genereerimise oluliseks komponendiks on emakeelne kõnesüntesaator, mille abil sünteesiliides teisendab raamatuteksti ortoeepiliseks kõneks. Eestikeelset kõnesünteesi on arendatud neljal erineval meetodil: formantsüntees ja difoonsüntees ning Markovi peidetud mudelitel ja üksuste valikul põhinev kõnesüntees (Mihkla jt 2012). Tekstide helindamisel kasutab Vox Populi Markovi peidetud mudelitel põhinevaid HTS-sünteeshääl, kuna kõne ladusus ja väljundkõne prosoodia on parim just sellel meetodil. Vox Populi tekstisätetes saab valida tekst-kõne teisenduseks sobivat sünteeshäält (meessünteeshääl Tõnu ning kolm naissünteeshäält Eva, Liisi ja Riina) ja ka teksti ettelugemise kiirust kuue erineva kõnetempo (tavaline, kiirem, väga kiire, jube kiire, aeglane, väga aeglane) seast (vt joonist 2). Tavatempoks peetakse harilikult kõnet, mille kiirus jääb vahemikku 120–140 sõna minutis, heliraamatute soovitavaks kõnetempoks on 150–160 sõna minutis. Sünteeshääl Tõnu räägib ja loeb tekste teistest pisut kiirema tempoga, 165 sõna minutis. Tema kiire ja väga kiire lugemiskiirus on vastavalt 195 ja 244 sõna minutis, mis on tavalisest ca 18 % ja 48 % kiirem. Jube kiire lugemistempo, mis on tavalisest ligi kaks korda kiirem, on mõeldud neile pimedatele, kes suudavad suulist teavet eriti kiiresti omandada. Nimelt on vastavad uuri- mused tõestanud, et osa pimedaid inimesi suudab ajus kõnest arusaamist suu- nata neil muidu jõude seisvasse nägemisinfot töötlevasse ajukoore piirkonda (Moos jt 2008; Hertrich jt 2010). See võimaldab neil hästi aru saada ka kõnest, mis on tavatempost kaks või enam korda kiirem ja mis nägijatele tundub aru- saamatu mulina. Kõnetempo eelistuste uurimisel Eestis täheldasime ka ise, et meiegi pimedate hulgas on sellised eriliste võimetega inimesed täiesti ole- mas (Mihkla jt 2011).

2.1. Tekstitöötlus ja võõrnimede häälde andmebaas

Vox Populi sisendtekst läbib esmalt morfoloogilise analüüsi,³ mille väljundi põhjal tuvastatakse mittetähehised ühendid (numbrid, geograafilised koordinaadid, erimärgid jms), lühendid, tundmatud tähejaded ning võõrnimed. Kõnesünteesi jaoks tuleb lühendid ja mittetähehised ühendid teisendada loetavateks sõnadeks. Kõnesüntesaator teisendab ka ise numbreid ja erimärke loetavaks tekstiks. Paraku on see lihtsustatud teisendus, mis ei arvesta konteksti, milles lühendid, numbrid ja erimärgid paiknevad, et neid õiges vormis esitada, ega raamatutekstide eripära. Raamatute ettelugemine ja tekstist õigesti arusaamine nõuab oluliselt üksikasjalikumat numbrite, erimärkide, lühendite ja võõrnimede analüüsi ja töötlust.

Numbrijadade töötlusel on kõige keerulisem geograafiliste koordinaatide ettelugemine (nt Tallinna Raekoja platsi geograafilised koordinaadid on *59° 26' 14" N, 24° 44' 43" E* → *viiskümmend üheksa kraadi kakskümmend kuus minutit neliteist sekundit põhjalaiust ja kakskümmend neli kraadi nelikümmend neli minutit nelikümmend kolm sekundit idapikkust*) ning sageli ka sporditulemuste õige esitamine (nt maratonijooksu aegu esitatakse mitmel erineval moel: *2:24.04* või *2.24.04* või *2.24:04* → helindamissüsteem peab kõigil nendel juhtudel häälega teatama aega *kaks tundi kakskümmend neli minutit ja neli sekundit; 4 x 100 m teatejooks*, kus tähemärki *x* loetakse *korda* → *neli korda saja meetri teatejooks*). Ka aastavahemike dešifreerimine on tihti komplitseeritud, nt *2001–2004* võidakse tekstis esitada kui *2001–04* ning süsteem peab aru saama, et see ei tähista kahe tuhande esimese aasta aprillikuud, vaid aastate vahemikku; aastavahemiku ülemine piir võib olla tähistatud ka kolme punktiga *2012–...* → *kahe tuhande kaheteistkümnendast kuni tänaseni*. Grupeeritud numbrijadadest tuleb teatud juhtudel moodustada tervikuid (nt kui suuri arve esitatakse kolmeste gruppina *22 555 474* → *kakskümmend kaks miljonit viissada viiskümmend viis tuhat nelisada seitsekümmend neli*), aga samas tuleb ka otsustada, kas lugeda numbrijada arvuna või üksiknumbrite jadana (nt numbrite grupeerimist esineb ka telefoninumbrites (*617 7544*) ja vahel ka pangakontonumbrites (*EE 90 99 00123456789012*), aga neid numbrijadasid pole mõtet grupeerida ega suurte arvudena ette lugeda, vaid ikka numberhaaval). Arvsõna õiget käänat aitab määrata naabersõnade käänete arvestamine (nt *Ehitis valmis 2011. aastal*; morfoanalüüsi väljund annab *aasta+l //_S_ sg ad, //*, seega ka järgarv *2011* on alalütlevas käändes → *kahe tuhande üheteistkümnendal*). Vahel on vormitunnused lisatud numbrijadade külge, kas sidekriipsuga või ilma (*134-ne* → *saja kolmekümne neljane, 100s* → *sajas*). Teatud sõnad (eriti mäarsõnad) numbrite ja arvude ees või järel tingivad konkreetse arvsõna vormi: kui numbrile või arvule eelneb *üle* või järgneb *paiku* või *võrra*, siis tuleb lugeda number või arv omastavas käändes (nt *üle 5 m* → *üle viie meetri, kohtume 3 paiku* → *kohtume kolme paiku, nihkusime 2 koha võrra edasi* → *nihkusime kahe koha võrra edasi*). Kui numbri või arvu ees on sõna *kell*, *neist* või *joobes* (või *joove*), on number nimetavas käändes (*kell 23* → *kell kakskümmend kolm, neist 3 oli katki* → *neist kolm oli katki, tuvasitati joove 1,2 %* → *tuvastati joove üks koma kaks promilli*). Erilist tähelepanu nõuab murdarvude (ehk komaga arvude) käänamine, mis on küllalt keerukas

³ Rakendatakse Filosoofi avatud lähtekoodiga vaba tarkvara Vabamorf, kasutatav ja muudetav ka kommertsrakenduste osana (<https://github.com/Filosoof/vabamorf>).

ja mille puhul kirja pilt pole alati üheselt tõlgendatav (nt 2,3 % võrra → *kahe koma kolme protsendi võrra*, mõlemad arvsõnad on omastavas käändes, mis aga ei kehti arvu 0,3 korral → *null koma kolme* vs. *nulli koma kolme*).

Vox POPULI – muuda oma tekst helifailiks

Uudiseid ei ole, vedelen siin jõude.

Muuda tekstis esinevate sõnade hääldusi

AIDS	aids	Kuula	Lühend, häälda nagu on
Bastille	Bastii	Kuula	Nagu hääldus ütleb
Fere	feer	Kuula	Nagu hääldus ütleb
Hering	Hering	Kuula	Sõna, häälda nagu on
IBM	ai bii emm	Kuula	Inglise lühend, tähthaaval
Manchester	Manchester	Kuula	Kirjaveega, õige kuju hääldusväljal
Pierre	P'äär	Kuula	Nagu hääldus ütleb
Rouge	ruuž	Kuula	Nagu hääldus ütleb
Rudolf	Rudolf	Kuula	Sõna, häälda nagu on
Tracy	trassii	Kuula	Nagu hääldus ütleb
de	dõ	Kuula	Nagu hääldus ütleb
la	la	Kuula	Sõna, häälda nagu on

Hääldused on üle vaadatud, alusta sünteesi

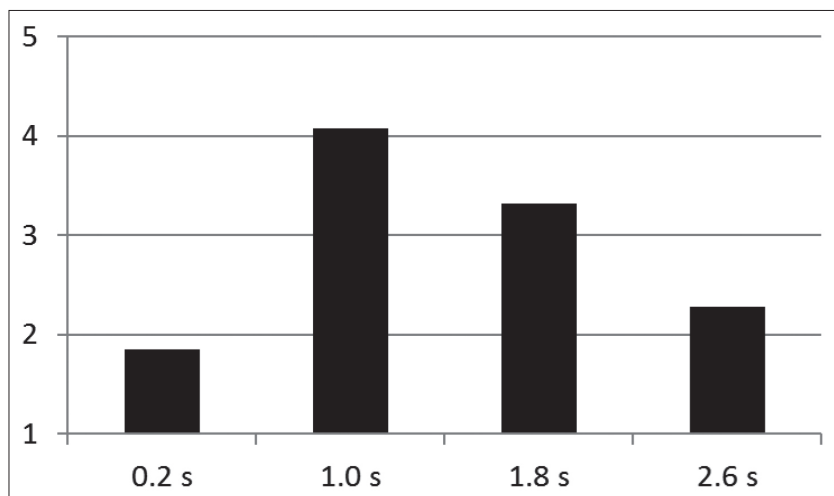
Joonis 3. Väljavõte võõrnimede häälduse andmebaasist (hääldussõnastikust).

Tekstis ja võõrnimedes esineb teatud erimärke, mis omakorda nõuavad spetsiaalset töötlust. Kui plussmärgi + ees ja taga on tühikud, siis hääldatakse see plussina ($a + b = c$), ilmateadetes ($+20^\circ$) jäetakse plussmärk pigem ette lugemata. Et võõrnimesid originaalkeelele lähedaselt hääldada, tuleb osa *unicode*-märke meie alfabeedi aabetegega asendada: tšehhi *č* → *tš*, läti *ā* → *aa*, türki *ı* → *õ* jne. Helindatavas tekstis leiduvatest võõrnimedest ja tundmatutest tähejadadest koostatakse teksti analüüsi käigus nimekiri (vt joonist 3). Selles nimekirjas saavad teksti helindamist tellinud kasutajad võõrnimede ja tundmatutele tähejadadele sobivaid hääldusvasteid lisada ja ka olemasolevaid hääldusi kuuldeliselt üle kontrollida. Nimekirja viimases veerus on konkreetset võõrnimet, lühendit või tundmatut tähejada iseloomustav tunnus. Vaikeväärtusena pakutakse välja „nagu hääldus ütleb”, st võõrnime või tähejada hääldatakse andmebaasi hääldusväljal oleva transkriptsiooni järgi (nt *Tracy* → *trassii*, *Fere* → *feer*). Võimalikud valikuvariandid on veel: „sõna hääldada nagu on” (nt *Rudolf* → *Rudolf*, *Hering* → *hering*), st võõrnime või tähejada hääldatakse eesti keele hääldusreeglite järgi; „eesti lühend, tähthaaval” (nt *SA* → *es aa*, mitte *sihtasutus*, kuna *SA*-lühendeid võib tekstides olla erinevaid ja ka asesõna *sa* võib vahel tekstis rõhutamise eesmärgil olla suurte tähtedega kirjutatud; seega on mõistlik loobuda *SA* konkreetsest lühendivastest); „lühend, hääldada nagu on” (nt *AIDS* → *aids*), „inglise lühend, tähthaaval”

(nt *IBM* → *ai bii emm*) või „kirjaveaga, õige kuju hääldusväljal” (nt *Manchester* = *Manchester* → *mantšester*, *Intagram* = *Instagram*). Võõrnimedele lisatakse käändelõpp sageli ülakomaga (nt *Bastille’sse* → *bast’iisse*, *Pierre Rouge’i* → *piäär ruuži*), tekstitöötluses on probleemiks see, et tekstides võidakse kasutada 4–5 erinevat ülakoma. Ka liitvõõrnimede hääldus ja käänamine nõuab erilist tähelepanu (nt *Grande-Rue’s* → *grand rüüs*, *krahv de la-Fere’is* → *dõla’feeris*, *proua de Bois-Tracy’iga* → *dõbu’aa trass’iiga*). Võõrnimede hääldusbaas täieneb pidevalt, sisaldades juba praegu üle 10 000 võõrnime, lühendi ja märgijada hääldust.

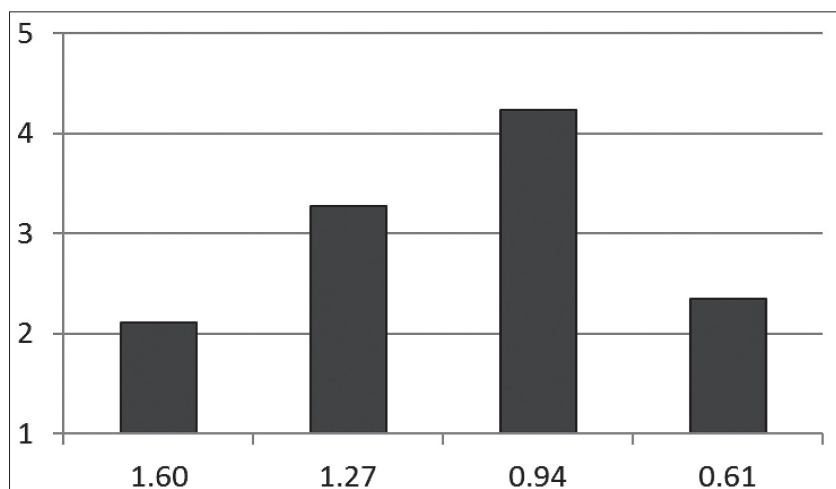
2.2. Tekstiliigenduse markeerimine kõnes

Loetavuse huvides on trükise tekst üldjuhul esitatud kindla struktuuriga. Tekst võib olla jaotatud osadeks, jaotisteks, peatükkideks, jagudeks, lõikudeks, loetelupunktideks jne. Osadel, peatükkidel ja jagudel võivad olla pealkirjad ja veel ka alapealkirjad. Teksti sees on esile toodud tegelaste otsese kõne lõigud, tekst võib sisaldada allmärkusi, tsitaate ja viiteid. Raamatute ettelugemisel peaks sünteeskõne ideaaljuhul suutma edasi anda võimalikult täpselt ka tekstiliigendust. Kõigile tekstiliigenduse finessidele pole alati kõnes võimalik tähelepanu osutada, kuna nad on sageli elektroonilisest tekstist raskesti tuvastatavad. Vox Populi helindamissüsteemis otsustasime keskenduda pealkirja esiletoomisele, otsesele kõnele ja lõigupiiri markeerimisele. Ent ka pealkirjad ja otsese kõne lõigud pole alati üheselt määratavad. Ehkki visuaalselt on pealkirjad tekstis kergesti eristatavad, pole elektroonilisest tekstifailist nende automaatne tuvastamine üldsegi nii lihtne. Pealkirjade lõpus ei ole üldjuhul kirjavahemärke ja nad on tavaliselt eraldi real, aga ka mõned üksikud laused võivad olla eraldi real ja vahel kasutatakse ka pealkirjade lõpus kirjavahemärke. Otsese kõne märgistuseks kasutatakse erikujulisi märke ning samuti esineb tekste, kus otsese kõne esiletoomiseks ei kasutatagi erimärke.

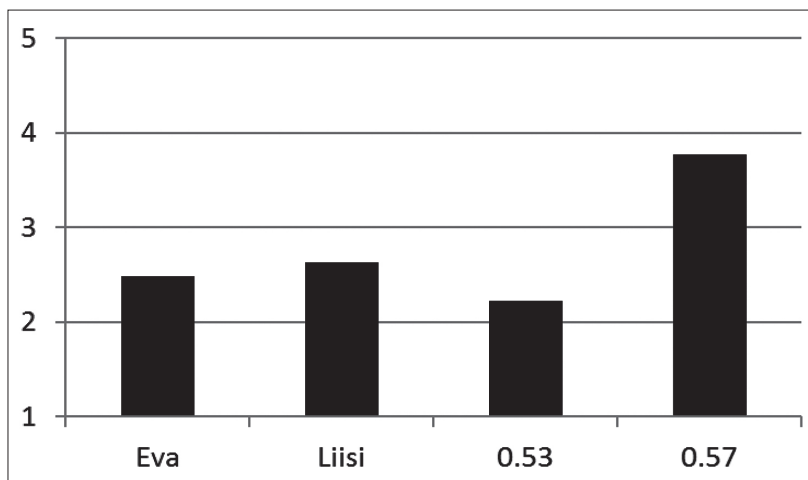
Joonis 4. Hinnangud pauside pikkusele pealkirja ja uudisteksti vahel.

Selleks et teada saada, millised on lugejate-kuulajate eelistused tekstiliigenduse esiletoomiseks kõnes, koostasime viis tajutesti. Testijateks olid nii Pimedate Liidu liikmed kui ka nägijad, kokku osales testides 20 inimest. Kuulajad pidid viiepallisüsteemis hindama vastava tekstiliigenduse esiletoomise sobivust kõnes. Pealkirjade markeerimise uurimiseks kõnes tegime teste lühemate uudislõikudega, millel olid iseloomustavad pealkirjad. Pealkirjadega uudislõike luges ette kõnesüntesaator, varieerisime pealkirja ja põhiteksti vaheliste pauside pikkust ning kõnetempot pealkirja lugemisel. Joonisel 4 on toodud keskmised hinnangud erinevatele pealkirja ja teksti vaheliste pauside kestustele. Optimaalne paus on umbes ühesekundiline, aga pausi kestus sõltub ka pealkirja pikkusest, st pikemal pealkirjal võiks paus põhitekstiga olla natuke pikem. Joonisel 5 on võrreldud pealkirja kõnetempot põhiteksti ettelugemiskiirusega. Uudiste põhiteksti lugemisel oli kõnetempo 1.1, mis vastab lugemiskiirusele 181 sõna minutis. Pealkirjade kõnetempodest kõige kõrgemad keskmised hinded anti variandile 0.94, mis vastab lugemiskiirusele 155 sõna minutis. Seega optimaalne on variant, kui pealkirju loetakse *ca* 15 % aeglasemalt kui põhiteksti.

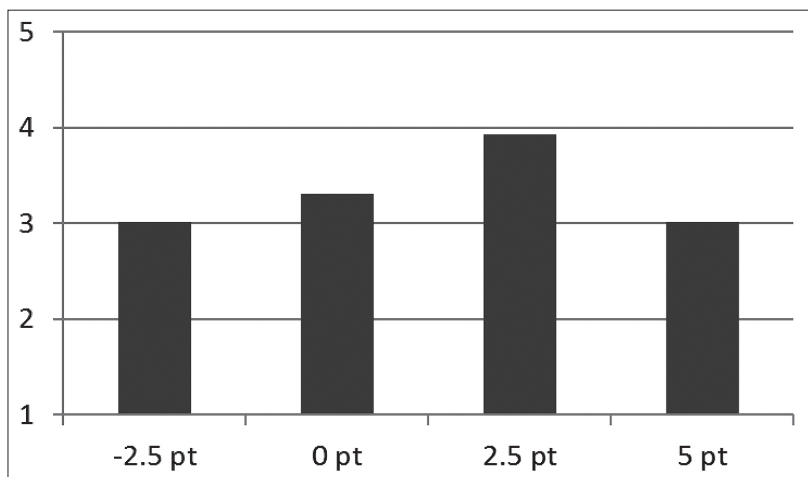
Joonis 5. Hinnangud pealkirja kõnetempole võrrelduna põhiteksti kõnetempoga (uudisteksti loeti kõnetempoga 1.1 = 181 sõna minutis).

Testisime ka variante, kus pealkirju loeti põhitekstist erineva sünteeshäälega või sama sünteeshäälega, aga pisut erineva tämbriga (konkreetses hääle erineva väändekoeffitsiendi väärtusega). Kõige paremad keskmised hinded sai meeshääle variant väändekoeffitsiendiga 0.57, mis kujutab endast sügavamalt häält kumedama tämbriga, selle kõrval on variant 0.53 – kime-dama, porgandihäälega tämber (joonis 6). Loomuliku tämbriga sünteeshääle väändekoeffitsiendi väärtus on 0.55. Kuna ükski pealkirja lugemise hääle vahetus ega tämbri muutmise variant silmapaistvalt head hinnangut ei saanud, jäime helindamissüsteemis selle juurde, et üks ja seesama ning moonutamata sünteeshääle loeb nii pealkirju kui ka põhiteksti, pealkirja ja põhiteksti vahel on sekundiline paus ja pealkirju loetakse 15 % aeglasema kõnetempoga kui põhiteksti.

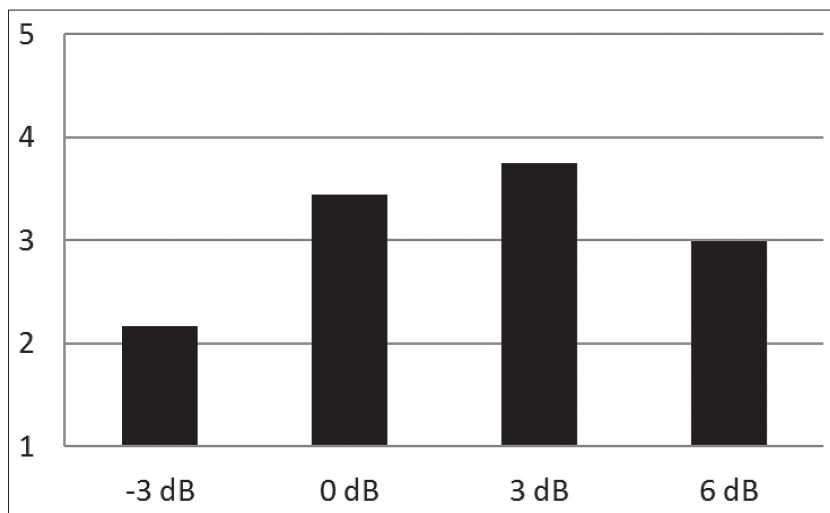

Joonis 6. Hinnangud sellele, kui pealkirju loeti põhitekstist (põhiteksti luges sünteeshääl Tõnu) erinevate sünteeshääldete või sama hääle erinevate tämbritega (hääle väändekoeffitsiendi väärtused: 0.53 – kime tämber, 0.57 – kume tämber).

Otsese kõne markeerimiseks muutsime sünteeshääle parameetreid, et hääle erineva tooni (häälekõrguse ja valjuse) põhjal oleks võimalik eristada otsest kõnet nii saatelausest kui ka muust tekstist. Esmalt muutsime otsese kõne häälekõrgust saatelausest pooltoonide võrra (joonis 7). Parimad keskmised hinnad sai see variant, kus otsese kõne häälekõrgus oli saatelausest 2,5 pooltooni kõrgemal. Teises testiseerias (joonis 8) muutsime otsese kõne ja saatelause valjust (–3 dB, 0 dB, 3 dB, 6 dB). Siin langes parim keskmine hinnang variandile, kus otsene kõne loetakse 3 detsibelli ehk signaali tasandil 1,4 korda valjemalt. Seega testitulemuste põhjal on optimaalne variant, kui otsest kõnet markeeritakse 2,5 pooltooni kõrgema ja 3 dB valjema sünteeshäälega.

Joonis 7. Keskmised hinnangud otsese kõne häälekõrgusele võrreldes saatelause helikõrgusega.

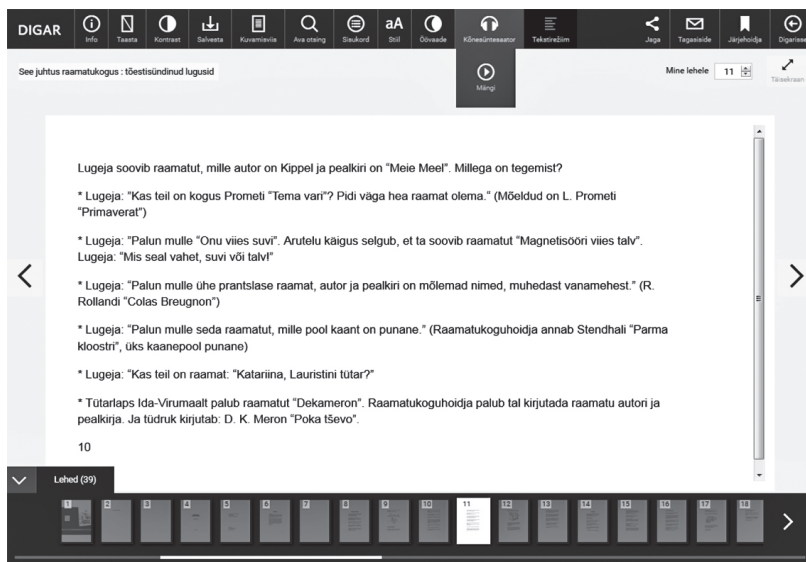
Joonis 8. Keskmised hinnangud otsese kõne valjusele (intensiivsusele) võrreldes saatelause intensiivsusega.

3. Kasutajakeskkond DIGAR, helindamise kõneserverid ja Elisa Raamatu rakendus Iselugeja

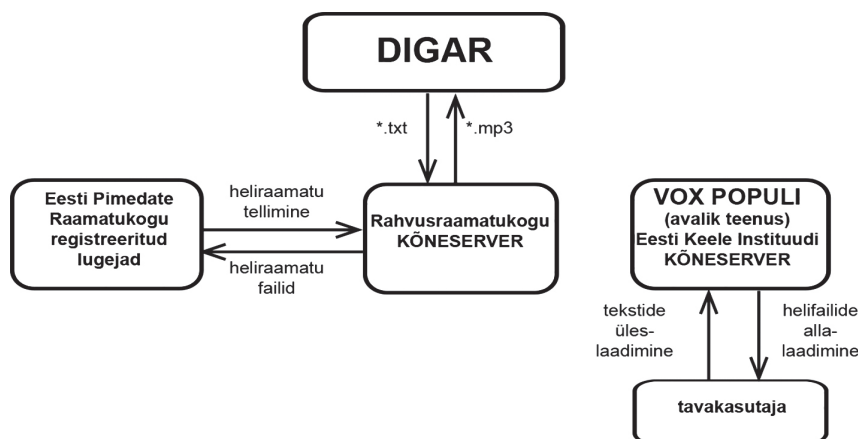
DIGAR on Eesti Rahvusraamatukogu kasutajakeskkond, mis pakub juurdepääsu digitaalarhiivis talletatud väljaannetele. Rahvusvahelistele pikaajalise säilitamise standarditele vastav digitaalne arhiiv kogub, säilitab ja teeb kättesaadavaks raamatuid, perioodikat, Eesti avaliku sektori institutsioonide trüki ilmuvate väljaannete trükifaile ja Internetis ilmuvaid võrguväljaandeid. Raamatute, ajakirjade ja muude trükiste lugemisel ja sirvimisel on tekstide helindamiseks vajalik DIGAR-i horisontaalses menüüs valida tekstirežiim, kuna kõnesüntees eeldab sisendis tekstifaili, mitte pildi kujul raamatu lehekülge. Seejärel ilmub valikutesse Kõnesüntesaatori-klahv (vt joonist 9), millele klõpsamisel käivitub nn audiovaatur: Mängi-klahvile vajutamisel saadetakse ekraanil oleva raamatu või ajakirja lehekülje tekst kõnesüntesaatori sisendisse ning mõne hetke pärast kostab arvuti heliväljundis (kõlarites või kõrvaklappides) tekstile vastav helifail. Võimalik on valida ka teksti ettelugemise kiirust (tavaline, aeglane, kiirem). Praegu õnnestub DIGAR-is reaalajas kuulata trükifaile ja e-raamatuid, kus on tagatud 100 % korrektne tekst. Enamik digiteeritud vanemast materjalist, mis on gooti kirjas, ei ole kahjuks täna veel kuulatav, kuna nende tekstide tärgtuvastus (OCR) ei ole piisavalt hea kvaliteediga, et võimaldada vigadeta ettelugemist. Küll aga ollakse jõudmas ajajärku, kus interaktiivne ettelugemine hakkab saama raamatukogu igapäevaseks teenuseks.

Tekstide helindaja Vox Populi ja DIGAR-i helindamisliides realiseeriti kahe eraldiseisva kõneserverina (vt joonist 10). Rahvusraamatukogu tekst-kõne server teenindab eelkõige veebikeskkonna DIGAR jooksvaid tekst-kõne teisendusi. Lisaks saavad Eesti Pimedate Raamatukogu registreeritud kasutajad edaspidi esitada uute ja ka olemasolevate raamatute helindamistellimusi

rahvusraamatukogule. Raamatukoguteenusena paralleelselt on Eesti Keele Instituudis avalikus kasutuses kõneserver Vox Populi, mille abil on võimalik kõigil soovijatel mis tahes eestikeelseid tekste helindada: artikli, ettekande, raamatu või mõne muu teksti faili saab üles laadida ja helifaili vastu saada. Algselt oli plaan ühe kõneserveriga läbi ajada, aga paraku ei või rahvusraamatukogu trükifaili oma süsteemidest välja lubada ning nende serverit ei saa ka juhuslike tekstide helindamisega ilmaasjata koormata. Seetõttu installeeriti kaks sarnast, kuid erinevale kasutajaskonnale mõeldud kõneserverit.

Joonis 9. Kuvatõmmis DIGAR-i kasutajakeskkonna veebilehest.

Joonis 10. Kõneserverid tekstide helindajatenä.

Mõlema kõneserveri funktsioon on selge ja konkreetne: sisendtekst tuleb teisendada väljundkõneks ehk helifailiks (joonis 10). Heliraamatute juures on veel oluline kasutaja toimetajaliides, et oleks võimalik tõlkeraamatutes oleva-

tele võõrnimedele ja tundmatutele lühenditele hääldusvasteid lisada. Esialgu oli plaanis võimaldada ka rahvusraamatukogu DIGAR-i audiovaaturis kasutajatele sellist võõrnimede hääldusvastete lisamist. Aga sellest tuli praktilistel kaalutlustel loobuda, sest on võimatu tagada, et kõik kliendid sihipäraselt seda toimetamisvõimalust kasutaksid, ja süsteemile järelevaatajaks andmebaasi toimetaja ametikoha loomine polnud mõistlik.

Elisa Raamatu rakendus Iselugeja on eestikeelse kõnesünteesi esimene kommertsrakendus, ehkki e-raamatute kuulamisvõimaluse eest lisaraha ei küsita. Ligi 2000 eestikeelset e-raamatut on juba praegu Elisa Raamatu rakenduse kaudu lugejate kasutuses. Iselugeja abil on neid võimalik lasta endale kas meessünteesihäälel (Meelis) või naissünteesihäälel (Pille) ette lugeda (vt joonist 11). Võimalik on valida ka lugemiskiirust kas aeglasema (joonisel 11 olevat liugurit teo pildi poole nihutades) või suurema kõnetempoga (liugurit jänese pildi poole nihutades). Erinevalt Vox Populist või DIGAR-i helindamisliidesest pole Iselugeja serveripõhine rakendus. Elisa Raamatu rakendusega on eestikeelne kõnesüntesaator nutitelefoni või tahvelarvutisse installeeritud. Seega näiteks kui olete enne reisi e-raamatud oma nutiseadmesse alla laadinud, saate lennurežiimis või *offline*'is raamatuid ekraanilt lugeda või lasta endale ette lugeda ja kõrvaklappidega kuulata kogu pika lennureisi vältel.

Joonis 11. E-raamatu lehekülg Elisa Raamatu rakenduses Iselugeja.

4. Kokkuvõte ja edasised tööd

Eestikeelsed kõnesüntesaatorid, tekstide helindajad ja iselugejad rikastavad trükisõna esitlusvormi ning raamatute sünteeskõnes kuulamine avardab inimeste võimalusi saada osa kirjalikust teabest. Ehkki raamatute sünteeskõnes ettelugemine ei pruugi olla päris süütu nähtus, kuna sünteeskõnes ette tulevad hääldus- ja rõhuvead võivad mõjutada ka meie endi keelekasutust, ei saa ometi tehnoloogia arengule kätt ette panna. Kõnesünteesi ja helindamissüsteemide arendamine ja täiustamine toimub pidevalt nii sünteeskõne kvaliteedi ning analüüsi- ja sünteesimeetodite kui ka süsteemide funktsionaalsuse osas, et pakkuda kasutajatele kvaliteetsemat ja usaldusväärsemat teenust.

Kindel on see, et juba olemasolevad lahendused pakuvad suurele hulgale keeleliste erivajadustega inimestele (vaegnägijad, düslektikud, eakad inimesed ja väikesed lapsed) lisavõimalust osa saada raamatukogu digitaalsele kujule teisendatud paberkogudest ning ilmunud ja ilmuvatest eestikeelsetest raamatutest ja trükistest. Ehkki praegu on raamatukogude kogud heli vormis kättesaadavad vaid Eesti Rahvusraamatukogu ja Eesti Pimedate Raamatukogu vahendusel, on loodud tarkvaralahendused vabavaralised ja rakendatavad ka teistes raamatukogudes, muuseumides või arhiivides. Lähitulevikus tekstide helindajad ja heliraamatute automaatsed genereerijad inimkõnes heliraamatute loomise vajadust veel ei kõrvalda. Enimnõutud ja populaarsemate ilukirjanduslike raamatute ettelugemine näitlejate esituses jätkub ka edaspidi. Võrdse kohtlemise printsiibist lähtuvalt on aga põhimõtteliselt oluline, et uued ilmunud trükised oleksid keeleliste erivajadustega inimestele tavainimestega üheaegselt kättesaadavad.

Elisa Raamatu rakendusega on paljud eestikeelsed ilukirjanduslikud raamatud kolinud riulitest nutiseadmetesse, mis loodetavasti toob järjest enam noori inimesi raamatute lugemise ja kuulamise juurde. Analoogiline protsess on toimumas õpikute ja töövihikutega. Ka need on ranitsatest arvutisse kolimas digiõpikute ja -vihikutena (nt Astra veebikeskkond, mille rakendusele lisatakse õpikutekstide kuulamisvõimalus).

Erilist tähelepanu nõuab audiovormis raamatute väljundformaad. Olemasolevatel tekst-kõne süsteemidel on väljundkõne suunatud kas otse kasutajaseadme heliväljundisse või siis helifailidesse (mp3- või wav-formaadis), millel puudub otsene seos raamatu trükiformaadi lehekülje või e-raamatu ekraanilehega. Multimeedia vormis raamatute väljaandmiseks on kujunemas uus e-raamatute publitseerimisformaad ePub3, mis võimaldab loogiliselt ühendada raamatu tekstid, pildid, sünkroonsed helifailid ja ka videofailid ühtseks meediatervikuks. Sellise ühtse formaadi rakendamisel võime julgesti öelda, et raamatut sünnib mitte ainult lugeda ja kuulata, vaid ka liikuvate piltide kujul vaadata.

Kõnesünteesi ja raamatute helindamise alast arendus- ja uurimistööd on toetanud riiklik programm „Eesti keeletehnoloogia (2011–2017)”, institutsionaalne uurimisteema IUT35-1 „Kõnestiilid, lauseprosoodia ja fonoloogiline varieerumine: kirjeldus, teooria ja modelleerimine” ja Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute tippkeskus).

Võrguviited

Astra. www.opik.ee

DIGAR = Rahvusraamatukogu digiarhiiv. <http://www.digar.ee>

Elisa Raamat. <https://www.elisa.ee/et/eraklient/teenused/elisa-raamat>

EPR = Eesti Pimedate Raamatukogu veebiraamatukogu. <http://veebiraamat.like.ee/veebiraamat/>

Vabamorf. Eesti keele morfanalüsaator. <https://github.com/Filosoft/vabamorf>

Vox Populi. <http://heliraamat.eki.ee/voxpathuli/>

Kirjandus

European Commission 2012 = Final report of EU high level group of experts on literacy. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012. http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/policy/school/doc/literacy-report_en.pdf (23. I 2017).

Haag, Kathrin 2011. HMM-based Speech Synthesis from Audio Book Data. Master of Science. Speech and Language Processing School of Philosophy, Psychology and Language Sciences. University of Edinburgh.

Hertrich, Ingo, Dietrich, Susanne, Ackermann, Hermann 2011. Cross-modal interactions during perception of audiovisual speech and nonspeech signals: An MRI study. – *Journal of Cognitive Neuroscience*, kd 23, nr 1, lk 221–237.

Mihkla, Meelis, Hein, Indrek, Kiissel, Indrek, Orusaar, Margit, Räpp, Artur 2011. Kõnetempo eelistused ja audiosüsteem nägemispuudega inimestele. – *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 334–342.

Mihkla, Meelis, Hein, Indrek, Kalvik, Mari-Liis, Kiissel, Indrek, Sirts, Risto, Tamuri, Kairi 2012. Estonian speech synthesis: applications and challenges. – *Computational Linguistics and Intellectual Technologies. Papers from the Annual International Conference „Dialogue”*. Toim A. E. Kibrik. Moskva: PITY, lk 443–453.

Mihkla, Meelis, Hein, Indrek, Kiissel, Indrek, Räpp, Artur, Sirts, Risto, Valdna, Tanel 2014. A System of Spoken Subtitles for Estonian Television. – *Human Language Technologies – The Baltic Perspective. (Frontiers in Artificial Intelligence and Applications 268.)* Toim Andrius Utkas, Gintarė Grigonytė, Jurgita Kapočiūtė-Dzikienė, Jurgita Vaičenonienė. IOS Press, lk 19–26.

Moos, Anja, Hertrich, Ingo, Dietrich, Susanne, Trouvain, Jürgen, Ackermann, Hermann 2008. Perception of ultra-fast speech by a blind listener – Does he use his visual system? – *Proceedings of the 8th Seminar on Speech Production, ISSP 2008*. Toim Rudolph Sock, Susanne Fuchs, Yves Laprie. INRIA, lk 297–300.

Prahalad, Kishore, Black, Alan W. 2011. Segmentation of monologues in audio books for building synthetic voices. – *IEEE/ACM Transactions on Audio, Speech and Language Processing*, kd 19, nr 5, lk 1444–1449.

Puuetega inimeste õiguste konventsioon ja fakultatiivprotokoll. – *Riigi Teataja II*, 04.04.2012, 6.

Säilituseksemplari seadus. – *Riigi Teataja I*, 07.07.2016, 1.

Võrdse kohtlemise seadus. – *Riigi Teataja I*, 06.07.2012, 22.

Books for listening

Keywords: audio books, speech synthesis, prosodic markers of text structure, phonetic database of foreign names, text-to-speech interface for library materials

The article describes the text-to-speech system Vox Populi, the Iselugeja (Self-Reader) application of Elisa Raamat, and the interactive service of reading aloud library materials in DIGAR user environment. Digitation of written library materials, electronic book circulation and the developments in speech technologies now enable the linguistically challenged – people suffering from visual impairment or dyslexia – to receive library services in the form of texts read aloud in synthetic speech or of audio books instead of paper books (no matter whether published or still in print). Text-to-speech systems consist of two components: editor interface and synthesis interface. The editor interface analyses the input text and makes up a list of supposed foreign words and unidentified character strings. The online environment of the phonetic database of foreign names enables addition of pronunciation equivalents and checking the pronunciation of foreign names. The synthesis interface enables the user to choose between different synthetic voices and to modify the speech rate for the voice selected. Those two interfaces cooperate to convert text files into synthetically voiced audio files. The hub of the system is input text analysis and the processing of abbreviations, digits and special characters. Perception tests have been used to specify how to best reflect the text structure (paragraphs, titles and direct speech) in synthesised speech. The text-to-speech system Vox Populi is available as a public service and Iselugeja is a free additional feature to the application Elisa Raamat. Thus, the devices for listening to audio books and for mediating the digital archives of libraries are obviously taking us to an era where being read to in interactive style is becoming an everyday service to library readers.

Meelis Mihkla (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Researcher, meelis@eki.ee

Indrek Hein (b. 1963), Institute of the Estonian Language, Senior Software Developer, indrek.hein@eki.ee

Andrus Hiiepuu (b. 1966), Elisa Estonia, Head of Private Customer Division and Member of the Board, andrus.hiiepuu@elisa.ee

Indrek Kiissel (b. 1968), Institute of the Estonian Language, Software Developer, indrek@eki.ee

Raivo Ruusalepp (b. 1970), MA, National Library of Estonia, Director of Development; Tallinn University, School of Digital Technologies, Lecturer of Records Management, raivo.ruusalepp@nlib.ee

Urmas Sinisalu (b. 1974), National Library of Estonia, IT Architect, urmas.sinisalu@nlib.ee

TEOORIAKULTUSEST

Lugenud möödunud aasta detsembrikuisest Keelest ja Kirjandusest Mirjam Hinrikuse arvustust minu raamatu „Tammsaare irratsionaalsuse poeetika” kohta,¹ liikus mu mõte iseenesest teemale, mis on mind (aga erinevate vestluste põhjal ka mitmeid teisi) häirinud juba mõnda aega. Väga üldistavalt võiks selle teema kokku võtta sõnaga „teooriakultus”.

Doktoritööd kirjutama asudes tuli mul langetada üsna põhimõtteline otsus: kas jätkata umbes samas suunas, nagu olin teinud bakalaureuse- ja magistratöödega,² või valida teistsugune lähenemine. Olles ülikoolis üsna lähedalt ja korduvalt kokku puutunud teooriakeskse lähenemisviisiga, leidsin, et oma doktoritööd ma ei tahaks kirjutada ühegi teoreetiku raamistikus, sest see võib osutuda kitsendavaks ja uurimistööd liigselt suunavaks. Selgitan pisut, mis on minu jaoks kujunenud seesuguse „raamistikus” kirjutamise suurimateks miinusteks.

Alustada tuleks tegelikult küsimusest: mida kirjandusteadus uurib? Kirjandusteadus, mis liigitatakse humanitaar- ja sotsiaalteaduste alla, on viimastel aastatel (et mitte öelda aastakümnetel) liikunud aina enam sotsiaalteaduse poole. Pealkirjas esineva teooria all peangi silmas mitte kitsalt kirjandusteooriat, vaid laiemalt humanitaar- ja

sotsiaalteaduste valda liigituvaid teoreetikutuid. 1990. aastatel, mil Hasso Krulli jt vahendatud poststrukturealistlikud jm teoreetikud/filosoofid esmakordselt eestikeelsena meie lugemislauale ilmusid, pakkus kirjandusteoste ülelugemine uute diskursside valguses kahtlemata põnevust. See avardas vaatevälja, pani uut moodi mõtlema. Paraku on aga nii, et avastuslik saab olla avastuslik ainult korra. Edaspidi saab sellest kordamine. Ning mehaanilisest kordamisest ongi saanud minu meelest praeguse humanitaaria üks suuremaid nõrkusi.

Mis peaks olema teooria tugevus? See peaks olema intelligentsete, iseseisvalt mõtlevate isiksuste argumenteeritud tekst, mille üldistustasand on selline, et me võime sellele toetuda. Paraku, nagu igasugusele teadustekstile omane, ei esinda ükski teoreetik lõplikku tõde. Seetõttu tuleks teoreetilist baasi ülikoolides kasutada esiteks üliõpilaste maailmavaate ja teadmiste avardamiseks ning teiseks iseseisvalt mõtlemise harjutamiseks. Teooria peaks olema värv, mille kaudu õpitakse iseseisvalt ja ommoodi teoretiseerima. Teiste sõnadega: teooria võiks anda tiivad, mitte olla pomm jala küljes.

Kahjuks näib, et ülikoolides on minud teist teed: teoreetik tuleb selgeks õppida ning edaspidi korrata tema mõtteid. Siis on „teaduslikkus” tagatud. See tähendab, et soodustatud ei ole mitte uute humanitaarsete mõtlejate, vaid „õigesti” mõtlejate pealekasv. Tulemusi on ühiskondlikul tasandilgi näha. Ülikoolidest tulevad humanitaar- ja sotsiaalharidusega lõpetajad, kes on treenitud kirjutama ja mõtlema rangelt (õigete) teoreetikute raamistikus ning kelle kirjatöödega – paraku – ei ole peale õppejõu suurt kellelgi midagi peale

¹ M. Hinrikus, Irratsionaalsuse määramise probleemidest. – Keel ja Kirjandus 2016, nr 12, lk 950–955.

² Nii bakalaureusetöö „Võim ja võimused A. H. Tammsaare romaani „Tõde ja õigus” II osas” (2004) kui ka magistratöö „Võimu diskursus A. H. Tammsaare näidendites „Juu-dit” ja „Kuningal on külm”” (2006) lähtusid Michel Foucault’ (ja sedakaudu ka Friedrich Nietzsche) teooriatest.

hakata. See kõik soodustab humanitaarteaduste kapseldumist elevandiluuitor-nikesse, kus omavahel võib võtta mõõtu, kes rohkem ja osavamalt teoreetikutele viitab. Aga see kipub aina rohkem jääma eralõbuks, kus kirjandusteadus ei osale öieti kultuuriprotsessides (ja mistõttu tema positsioon ühiskonnas ka aina nõrgeneb). Ta lihtsalt kordab pidevalt juba ammu öeldut. Oleks päris kentsakas eeldada, et reaalteadustes võiks olla „kõva sõna” see, kui teadlane tuleb välja sama tulemusega, mis aluseks võetud valemis või mudelis olemas on. Aga just nii kipub olema humanitaarteaduslike kitsalt teoreetilisest raamistikust lähtuvate töödega. Kuivõrd teoreetik annab vastuse sellele, mida uuritakse, siis töö järelendus üldjuhul saab vaid kinnitada teoreetiku väiteid. Uut kvaliteeti ega teadmist uurimisobjekti kohta see üldjuhul ei anna.

Pigem tekib küsimus: mis üldse on uurimisobjekt? Nagu mainitud, kirjandusteadus on aina enam nihkunud sotsiaalteaduseks,³ kus uuritakse peaaegu kõike muud kui kirjanduslikku teksti ja autorit ennast. Kirjandusteooriat kui sellist ei eeldatagi olemas olevat, rääkimata kirjandusloolisest käsitlusviisist – suur humanitaarne traditsioon, mis on peaaegu hääbunud (ja „halvamaiguline”). Kui palju ülikoolide uutest lõpetajatest üldse eesti kirjanduslugu korralikult tunneb, kui suur on nende lugemus? Pidada kirjandusloo tundmist sekundaarseks teooria kõrval on sama absurdne kui väita, et arvestamine selle ajajärguga, millal autor teose kirjutas, on „positivistlik” ja vanamoodne.

Nii on juhtunud, et valdav osa uurimisen energiast kipub kuluma teoreetikute tundmaõppimisele ning kirjandusest saab hea taustmaterjal teooriates esitatud väidete tõestuseks. Sellele ei ole kirjanduse uurimisega väga palju pistmist. Loomulikult tuleb uurida kir-

jandust ka sotsiaalteaduslikest vaatenurkadest, aga see peaks olema vaid üks võimalusi, mitte peavool. Defineerida seda kui ainuõiget teaduslikkust on vähemasti eksitav.

Suurim probleem ongi vast selles, et kõnealuse „kirjandusteaduse” uurimisobjekt ei ole nii või teisiti kirjandus ning uurimuste eesmärk ei ole tõlgendada ega uurida kirjandust, vaid kehutada kindlaid mõtlemismalle. Nagu Märt Väljataga on iseloomustanud ingliskeelsete XX sajandi teise poole ja XXI sajandi kirjandusteoreetiliste käsiraamatute lähenemist: „Teooria ülesanne pole enam maailma tõlgendamine, vaid selle muutmine. Kirjanduse teoreetiline uurimine algas kirjanduslikkuse (kirjanduse esteetilise aspekti) keeleliste tingimuste otsinguga ning on päädinud lähenemisviisides, mille keskseteks mõisteteks on võim, sugu, rass ja klass.”⁴

Meenutada tasub ka Tiit Hennoste arvamust sama mõttevahetuse kontekstis: „Ma jätan kohe kõrvale *theory*, millel pole mu arvates suuremat pistmist kirjanduse ja tema teooriaga. See on mu arust ideoloogiline auk, kuhu seni kindlaksmääratud Marxi-keskse maailma lagunemine paiskas hulga inimesi, kes kaotasid isakuju hellad käed pea kohalt. // Tõsisem asi on mõistega *literary theory*. [...] Ja nende raamatute olulisim probleem on mujal. // Nimelt läbib neid üksainus, kanooniline uurimisparadigmade valik, mis välistab kõik selle, mida ei saa siduda XX sajandi modernismi ja sellest arenenud kirjanduskogemusega.”⁵

Mõnes mõttes on nendes kahes tsiitad juba ammu kõik ära öeldud. Olgu lisaks meenutatud, et ofitsiaalne nõukogude kirjandusteadus, mis valitses Eestis pikki aastakümneid, oli enne kõike sotsiaalteaduslik. Selle eesmärgiks ei olnud niivõrd kirjandusliku teadmuse avardamine, kuivõrd eeskätt

³ Ka Marek Tamme koostatud koguteoses „Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljavaateid” (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2011, lk 13–14) on humanitaar- ja sotsiaalteaduste eristamisest (valdavalt) teadlikult loobutud.

⁴ M. Väljataga, Impeerium, demon ja poeetika. – Keel ja Kirjandus 2007, nr 9, lk 683.

⁵ T. Hennoste, Õhus on kõike. Eesti kirjandusteadus 2007. – Keel ja Kirjandus 2008, nr 4, lk 234.

teose ideoloogiline paikapanemine „õige” ja „kaasaegse” teooria valguses.

Minu hinnangul peaks teooria olema taust, kirjandusteos ja autor uurimise kese. Teooria ei tohiks kunagi hakata domineerima tegeliku uurimisobjekti üle. Ma saan aru, et see teeb asjad keerulisemaks, sest ei anna ühtset metodoloogilist lähenemisviisi, vaid sunnib seda iga uue autori ja teose puhul teatud määral uuesti leiutama. Aga autorid ja teosed ongi erinevad ja enamasti ei saa neid suruda kellegi valmis klopsitud kasti, et siis tulemust rahulolevalt silmitseda. Pigem tuleks kasutada õigust mõelda „kastist välja” – muidu järgneb sumbumine ja paigaltammumine, mis halvimal juhul viib küünilisemad inimesed küsimuseni: milleks meil humanitaariat üldse vaja on, sealt ei tule ju midagi?

Teaduses on kõige olulisem uue teadmise loomine ja väljatoomine. Tavaliselt ei sünni uus vana kordamisest. Küll

aga vanale toetudes. Ei saa üldjuhul leiutada midagi, võtmata arvesse juba eelkäijate poolt leiutatut. Uurimused, mis ajaloolist perspektiivi eiravad, saavad olla üksnes tehislik konstruksioon, mille eesmärgiks ei ole uurida ega avastada, vaid kirjeldada ja kehtestada.

Pean kokkuvõttes tunnistama, et Mirjam Hinrikuse arvustus minu raamatu kohta osutus minu seisukohalt kasutuks. Meie arusaamine ja lähtekohad kirjanduse uurimisest on lihtsalt niivõrd erinevad. Iseenesest on hea, kui ühte ja sama autorit, näiteks Tammsaaret, uuritakse väga erinevatelt positsioonidelt. Tõsisema diskussiooni tekkimiseks on aga vajalik mingigi arvestatav ühispind. Autorina on mul loomulikult kahju, et arvustusest ei koorunud välja uurimust sisuliselt puudutavaid intriigerivaid aspekte. Kuid soovin Mirjamile tema valitud teel kordaminekuid.

MAARJA VAINO

RÄNNAK KANNATUSE LINNADES

Maarja Kangro. Klaaslaps. Tallinn: Nähtamatu Ahv, 2016. 205 lk.

Oma uusimas raamatus, autobiograafilises esikromaanis „Klaaslaps” räägib Maarja Kangro peamiselt isiklikest asjadest: lapse saamise soovist, katsetest seda teostada, väärarenguga lootest ja abordist ning sellele järgnenud kaotusvalust, traumast ja leinast. Isiklike asjade kõrval tulevad romaanis jutuks suured eksistentsiaalsed teemad, nagu elu ja surm, iha ja kannatus, naise bioloogiline taak – emadus kui seesmine ja ühiskondlik sund – ning „uus orgaaniline metafüüsika”, nagu on Kangro sõnastanud lapsevanemaks olemise rõõmu kirjutises „Oma jama – teistsugune vaade emadusele”.¹ Isikliku trauma üksikasjaliku, aeg-ajalt peaaegu masohhismi kalduva läbivalgustamise käigus viib autor lugeja ajaliselt täpselt dokumenteeritud rännakule oma lähiminevikku (seda täpsust rõhutab ka päeviku vorm ja teose määratlus dokumentaalromaanina²), otse nende sündmuste keskele, mis muutsid tema elu maapealseks põrguks. See, mis kellelegi maises elus põrgus viibimise tunde tekitab, on mõistagi erinev: seda võib põhjustada nii füüsiline kui ka vaimne seisund, enamasti kurbus armastusobjekti kaotuse pärast, ent samamoodi võib põrgupiinu esile kutsuda iha, mida lämmatada või endast välja juurida näib olevat võimatu, olgugi et iha objekt kunagi teoks saada ei tar-

vitse. Kangro romaanis on põrgus viibimise tunne seotud võimatusega kogeda emaks olemist, mis toob endaga nii füüsilised piinad kui ka hingevalu, päädides lootusetuse ja väljapääsmatusega: lapsest ilmajäämise teadvustamine mõjub peategelasele nii, nagu loeks ta omaenda surmateadet, sest usub, et ühes sellega sureb tema võimalus kogeda maailma teisiti, uuel ja enneolematul moel.

Maapealse põrgu ühest võimalikust vormist on olnud juttu juba Kangro varasemas loomingus. Kogumikus „Ahvid ja solidaarsus” (2010) ilmunud novellis „Impotent ja surm” mõtiskleb naispeategelane meespartneri alatise ja seetõttu õõva tekitava impotentsuse üle, jõudes järeldusele, et see ongi sama hästi kui põrgu: „...unine, muutumatu, surematu impotents. Miski ei realiseeru.”³ „Klaaslapse” peategelase jaoks on põrgulikult valus see, et tema plaanid küll realiseeruvad – rasedaks jääb ta koguni kahel korral –, kuid mitte soovitud viisil: esimene rasedus osutub emakaväliseks ja teisel korral avastatakse lootel väärareng, mis lõpeb esile kutsutud abordiga. Taoline fantoomemadus sünnitab omakorda kibestumist, viha ja lootusetust, mis annab „ajutiselt tunde, et jalad on põhjas. Sügavamale enam minna ei saa” (lk 122). Paradoksaalselt saab lootusetusest peategelasele teatav lohutus, seisund, kus hirm järjekordsete ebaõnnestumiste ees taandub ja teeb ruumi hingelisele tuimusele. Kui miski sellises olukorras haiget võib teha, siis saab see olla üksnes lootuse võimalik tärkamine, sest keegi ei saa ka väljapääsmatuses kunagi lõpuni kindel olla, mis tahes hetkel võib juhtuda, et ka „lootusetuse

¹ M. Kangro, *Oma jama – teistsugune vaade emadusele*. – Postimees 9. V 2016. <http://arvamus.postimees.ee/3686545/maarja-kangro-oma-jama-teistsugune-vaade-emadusele>

² Vt nt K. Karro, *Maarja Kangro isiklik lugu: kuidas ma emaks ei saanud*. – Eesti Ekspress 7. XII 2016.

³ M. Kangro, *Impotent ja surm*. – M. Kangro, *Ahvid ja solidaarsus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010, lk 54.

tugev põhi kaob ühel hetkel alt ja avaneb uus sügavik" (lk 122).

Põrgule kui „Klaaslapse” peategelast tabanud hingeseisundile vihjab juba üsna romaani algul itaaliakeelne tsitaat Dante „Jumaliku komöödia” esimesest osast, „Põrgu” kolmanda laulu algusest, mis kuulub kirja Põrgu väraval: „Siitkaudu pääseb kannatuse linna, / siitkaudu pääseb igavesse piina, / siitkaudu pääseb hukkunute hulka. // Mu kõrge looja ajend oli õiglus, / mind rajanud on Jumala kõikvõimsus, / ta esimene arm ja ülim tarkus. // Mind igavesse olemisse seati, / ma olen esimene loodud asi. / Kõik lootus jätke, astudes siit sisse.”⁴ Dante nägemuse kohaselt niisiis lõi Jumal Põrgu, et valitseks õiglus, mis lubab rahu üksnes õndsatele hingedele ja mõistab igavesti piinlema need, kes oma süüd ei kahetse. Põrgus piinlejatel pole õigust lootusele, sest kannatuste tee on nad ise teadlikult valinud. Ka Kangro romaanis ei ole asi teisiti: peategelase kannatuse allikas on peidus temas endas, tema jäägitus ja teda ennastki hämmastavas, kinnismõtteks kasvanud soovis last saada. „Miks see järglase mõte tahab inimesse mõnikord nii lootusetult söövituda?” küsib „Klaaslapse” autor kirjutises „Oma jama”, kus ta lapse saamise soovi põhjalikult analüüsib, ja annab samas ühe võimaliku vastuse: „Pseudo-iseendana, mini-minana tahab inimene võib-olla veel kord või siis lõpuks ikkagi, lõputus edasilükkamises ülimaid väärtusi kujutleda. Uue olendi kaudu maailma aaraatilisust tagasi saada. Elu mõttetusega silmitsi seismist natukenegi kellegi teise õlule veeretada, edasi lükata (väike olend ju veel ei tea, ja äkki õnnestub sellesse teadmatusse, asjade uudsusse koos temaga jälle sisse elada).”⁵ „Klaaslapses” toob peategelane lapsesaamise soovi võimalike põhjustena eeltsiteeritu kõrval välja veel bioloogilise funktsiooni, usu kestmisse, usu paremasse tulevikku, usu korduvusse

ja armastuse elu vastu. Ehkki ta leiab, et inimese surematuse perspektiivist on „märksa tugevam ja sisukam positsioon” looja, autori kui kirjaniku oma (lk 54), on temas endas ometi kõige järeleandmatum iha „[t]eha üks algusest peale oma inimene” (lk 55). Iha ja igatsus lapse kui oma inimese järele on ilmselt kõige egoistlikum põhjus lapse saamiseks, sest „Klaaslapse” peategelane kujutleb järeltulijat ennekoike uue võimalusena iseenda jaoks. Tagasi lapse tähenduse juurde tulen järgnevalt Dante „Põrgu” kaudu.

Kui Dantet juhib läbi Põrgu Vergilius, loomuliku mõistuse valgus, siis Kangro peategelasel on selliseid teejuhte rohkem kui üks: nendeks on vanemad, enamasti emad, kes on lapsekaotuse üle elanud ja oma lugu jagada soovinud, ning kirjanikud, kes on sõandanud otsa vaadata Medusale, teisisõnu julgenud suhestuda elu võikuse ja õõvaga, kujutades oma loomingus valu, meeleheidet, lootusetust, läbikukkumist, katkisust, abjektsust, allakäiku või surma. Surm ja valu on nii kirjutamise ajendiks kui ka teemaks samuti itaalia kirjaniku ja ajakirjaniku Oriana Fallaci tuntuimas teoses „Kiri sündimata jäänud lapsele” (1975), mille pealkirja võinuks kanda Kangro endagi romaan. Fallaci mõtiskleb selles teoses naiseks olemise, emaduse, oma sündimata jäänud lapse, aga ka abordi üle, jõudes otsusele, et peab oma lapse lõpuni kandma, tõestamaks, et tema laps ei kuulu ei Jumalale, Riigile ega temale kui emale, vaid ainult iseendale. Kangro teosega seoses saab vabadusest kõnelda üksnes kui millestki, mis peategelase maailmas on koha kaotanud, mistõttu ka säärast lapse kui teise vabaks andmise paatost siit ei leia: vastupidi, peategelane leiab, samal ajal iseenda üle ironiseerides, et laps ongi see ainuke miski, mis on täielikult tema oma, „[o]ma tüki, imetletuke” (lk 55). Järeltulijas seega näeb ta kõigepealt väljapääsu omaenda elu mõttetusest, lunastajaga sarnanevat päästjat, uskudes, et just lapse kaudu saab tema maailm „tülpimusevaba olemise” (lk 55). Vähem utilitaristlikuna

⁴ Dante Alighieri, Jumalik komöödia. Põrgu. Tlk Harald Rajamets. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011, lk 41.

⁵ M. Kangro, Oma jama – teistsugune vaade emadusele.

ei mõju ka mõttemäng lapsest kui absoluutse pühendumise objektist, mille abil oleks peategelasel kui emal võimalik vabaneda oma subjektsusest, „saada mõneks ajaks orgaaniliseks vabrikuks, lihatükiks, känkkraks” (lk 56). Ent eneseiroonia on kindlasti olemas ka selles visioonis.

Nii Kangro kui ka Fallaci teoses leidub neid ühendav motiiv: lapsekaotuse traumaga kaasnev süütunne. Fallaci ja Kangro minajutustajad tunnevad end süüdi, et n-ö luhtusid naise kui elu edasikandjana, sest ei suutnud ilmale tuua tervet last. Fallaci teoses väljendab seda unenägu kohtu all viibimisest, kus jutustajat süüdistavad nii meesarst, ülemus, lapse isa kui ka sündimata jäänud laps, kes talle lõpuks andestab. Kangro romaanis tuleb süü motiiv esile pärast aborti, kui peategelane on lapse kaotuse tõsiasja sunnitud viimaks omaks võtma. See ongi ehk üks romaani mõjusamaid kohti, sest just süü kaudu teeb peategelase trauma end kõige vahetumalt ja täies alastuses lugejale nähtavaks: „Ikkagi keris end edasi ja tagasi süütunne lapse ees. See oli üks inimolend, kellel sina olid lasknud niisuguseks minna, keda sina polnud suutnud päästa. Kes sinu sees, sinu pärast jube daks biomassiks moondus” (lk 177). Olulist abi ei paku ka veendumus, et süütunne ei ole midagi enamat kui kultuuriline mehhanism, mille tööle hakkamise üle inimesel endal kontroll puudub, küll aga võib otsida viise selle väljalülitamiseks. Süütunde leevendamiseks ei pööra minajutustaja oma pilku loodusesse ega jumala poole (ehkki jumala ja tema tegude üle romaanis mitmel korral arutletakse, ei varjagi peategelane, et on ateist), vaid kirjaniku poole, kes luuletab peamiselt meeleheitest, lootusestest ja surmast. Veel üheks teejuhiks läbi maapealse põrgu on peategelasele itaalia klassik Giacomo Leopardi, keda Kangro tutvustab eestikeelsele lugejale kirjaniku „Valitud teoste” järelsõnas kui üht läbi aegade sügeimat luuletajat.⁶

⁶ M. Kangro, Giacomo Leopardi elu ja looming. – Giacomo Leopardi valitud teo-

Leopardi loominguga kohtub peategelane Itaalias Perugia naistehaiglas, kui kuuleb öde lugemas tema tuntuimat luuletust „Lõpmatus”. Luuletus kõneleb ajast: olevikust, milles viibib lüüriline mina, ja igavikust, kuhu igatsus ta kannab, ning lüürilise mina, tema vahetu aja ja igaviku ühtesulamisest. Leopardi lüüriline mina kujutleb igavikuna üleilmlikku vaikust ja rahu ning neid kogeb ka Kangro romaani haiglas viibiv peategelane, kuid need mõjuvad närvesöövalt ja igal sammul ärritavalt: internetti pääsu nimel ähvardab ta personali rahvusvahelise meediaga, Jumalaema kuju inspireerib kirjutama sapise, ent viletsa luuletuse, kõige tipuks aga tärkab temas „tugev tahtmine minna kuhugi rindeaja-kirjanikuks” (lk 101–102). Ja siiski otsib Kangro just Leopardi loomingust vastuseid oma küsimustele, on Leopardiga dialoogis, aga leopardilikult kõlab ka see, kuidas peategelane põhjendab iseendale ja lugejale seda, miks peab ta vajalikuks kõik aborti ajal juhtunud sündmused ja kogemused üles tähendada: „Kas sellest kirjutisest kellelegi kasu on. // Kuigi iseenda põhjal arvasin, et on. See oli solidaarsus agoonias: üks maailma tähtsamaid asju. Teiste kannatused mõjuvad nagu päästeparv tühjal ja arulagedal merel” (lk 131). Leopardi looming, ühe iseenda päästeparvedest, usub ta kõige paremini sobivat haiglas valitsevasse meeleollu. Võtkem näiteks Leopardi luuletus „Iseendale”: „Nüüd puhka igavesti, / mu väsind süda. Hävis viimne pettus, / mis näis jääv. Hävis. Miski meis nüüd tajub, / et mitte ainult lootus, / vaid ka soov kallist pettust hoida hajub. / Puhka lõpuks. Said küllalt / pekselda.”⁷ Säärane lootusetuse apoteos jääb kõlama veel ühe Kangro romaanis esineva kirjaniku-teejuhi teosest, mida peategelane samal haiglas viibimise ajal meenutab.

Dante, Fallaci, Leopardi ja mitmete teiste kirjanike loomingu kõrval tuleb „Klaaslapses” juttu ühest peategelase kunagisest lemmikloost, Anton

sed. Valik *canto*’sid ja proosapalu raamatust *Operette morali*. Tlk M. Kangro. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016, lk 197.

⁷ Giacomo Leopardi valitud teosed, lk 73.

Tšehhovi novellist „Palat nr 6”. Nautimisväärses tegi novelli tema jaoks see, kuidas selles kirjeldatakse tundlike tegelaste allakäiku, allavandumist toorele ja mõttetule elule, mille loogiliseks lõpuks on neist ühe absurdne, mõttetu surm. Sama mõttetu ja arusaamatu näib peategelasele tema päriselt sündimata jäänud lapse surm, lapse, kes küll isikukoodi, iseloomu ja mõtlemisvõimega inimeseks ei saanud, kuid on valmis inimene peategelase kujutlustes. Lapse leinamise käigus, mida Kangro oma romaanis ausalt ja hingekriipivalt kirjeldab, leinab peategelane seega ka iseenda luhtunud ootusi ja unistusi. Kas „Klaaslapse” peategelane jõuab kannatuse linnas rännates ja sellel rännakul kogetut üles tähendades puhastustulle või satub veelgi sügavamatesse põrgu ringidesse? Sellele küsimusele Kangro romaan vastust ei anna ega saagi anda, küll aga võib oletada, et koos jutustajaga tema kannatuse linnas ringi rännates

leiab mõni lugeja väljapääsu omaenda põrgust ja jõuab ehk lõpuks ka ilusale mäele.

Kangro „Klaaslaps” näib mulle rohkem elus kui ükski teine viimase paari aasta jooksul ilmunud eesti romaan, mida olen juhtunud lugema. Võib-olla seepärast, et kirja on pandud päris valu ja kannatus, mitte väljamõeldud tegelaste väljamõeldud piinad. Võib-olla ka seepärast, et autor on oma kogemused üles tähendanud lootuses, et oskab neid lugejatega jagada, ja selles ei kahtle ilmselt ükski neist. Viimaks tuleneb „Klaaslapse” elusus autori tähelepanuväärsest eruditsioonist: lugejaid ei viida ühte kannatuse linna, vaid mitmetesse teistesse sarnastesse linnadesse, millega igaüks saab soovi korral ise põhjalikumalt tutvust teha ning seeläbi oma empaatiavõimet kas äratada, arendada või täiustada.

MAARJA HOLLO

KUIDAS PORTRETERIDA KOOLKONDA?

Theoretical Schools and Circles in the Twentieth-Century Humanities. Literary Theory, History, Philosophy. Toim Marina Grishakova, Silvi Salupere. (Routledge Interdisciplinary Perspectives on Literature 32.) New York–London: Routledge, 2015. xii, 287 lk.

Marina Grišakoval ja Silvi Saluperel on tulnud suurepärase idee koondada ühte kogumikku analüütilised ülevaateartiklid XX sajandi humanitaarteaduste, konkreetsemalt kirjandusteooria, ajaloo ja filosoofia tähtsamatest koolkondadest ja ringidest. Idee on suurepärase, sest sellise fookusega üldkäsitlusi pole minu teada varem ilmunud. Kui vaadata koguteose sisukorda, siis võib koostajaid õnnitleda väga esindusliku ja õnnestunud autorkonna puhul: kirjutajate seast leiab nii elavaid klassikuid

(nagu Lubomír Doležel või Joseph Hillis Miller) kui ka valdkonna vaieldamatuid korüfeesid (nagu Patrick French, Renate Lachmann, Brian McHale või Jacques Revel). Nende tõdemustega võiski tänulik lugeja oma arvustuse lõpetada, sest on ütlematagi selge, et sellise kaliibriga kogumikke, pealegi suures rahvusvahelises kirjastuses, avaldavad Eesti humanitaarid väga harva. Kuid poleks kindlasti koostajate ja autorite suhtes aus, kui piirduksin vaid välispidise kiitusega. Seega pakun järgmiseks valiku kriitilisi tähelepanekuid, mis lugemise käigus raamatu servadele tekkisid. Neid tuleb siiski lugeda eelnenud kiituse taustal.

Tundub, et suur osa tekkinud küsimustest saab alguse sellest, et kogumikul puudub sissejuhatus (nagu ka kokkuvõte), mis avaks koostajate taotlusi, defineeriks mõisteid ja selgitaks

valikuid. Piirdutud on vaid lühikese eessõnaga, mis püstitab küll mõned tänuväärased küsimused ja tutvustab põgusalt teose ülesehitust, aga ei paku paraku mingit tuge põhimõistete ega valikuprintsiipide osas.

Ent kuidas ikkagi piiritleda teose ainest? Mis on koolkond¹ (ingl *school*) ja ring (*circle*)? Mulle näib, et need mõisted on märksa keerulisemad ja problemaatilisemad, kui raamatu eessõnast ja sisustki nähtub. Esiteks tundub, et analüüsi huvides oleks vajalik kirjutada lahti kogu see rikkalik sõnavara, mida teadusmaailmas enese või teiste kollektiivseks nimetamiseks kasutatakse: *koolkond*, *ring*, *rühm(itus)*, *ühendus*, *liikumine*, *kogukond*, *võrgustik* jne. Teiseks on paslik eristada koolkondlikke enese- ja välisnimetusi. Mõnel puhul tituleerib üks või teine rühm teadlasi ise ennast uueks koolkonnaks, ringiks vms, tihti omistavad selle nimetuse aga kriitikud (teinekord poleemiliselt, nagu nt formalistide puhul, vt ptk 1) või tehakse seda hoopis retrospektiivselt (nt nn Bah-tini ring, vt ptk 2). Kolmandaks tundub kohane eristada konkreetset koolkonda jne üldisemast teoreetilisest platvormist või mõttevoolust. Praegusel juhul on teosesse eksinud peatükk nn Poola strukturalismist (ptk 4), mis on iseenesest huviga loetav, ent mida ei anna kuidagi siduda koolkonna või ringi nimetusega. Neljandaks oleks huvitav eristada koolkondi nende päritolu ja iseloomu poolest: ühed koolkonnad on selgelt liidri-kesksed, need sünnivad ühe konkreetse õpetlase eestvedamisel ja tema ümber (nt A. J. Greimas ja nn Pariisi semiootikakoolkond, vt ptk 5), teised kasvavad välja konkreetsest ajakirjast (nt Tel Quel, Annales ja Lignes, vt vastavalt ptk 6, 13 ja 14), kolmandad toimivad regulaarsete konverentside ja nendega seotud raamatusarjade ümber (nt Poetik und Hermeneutik, vt ptk 12), neljandad tõusevad aga esile ühe konkreetse institutsiooni, tavaliselt ülikooli rüpest

(nt Yale'i koolkond, vt ptk 7). Mõistagi esineb niisamuti koolkondi, kus kõik need neli tahku on rohkem või vähem põimunud, nagu näiteks Tartu–Moskva semiootikakoolkond (vt ptk 10).

Kuigi raamatu eessõnas koolkonna erinevatest defineerimis- ja liigitamisvõimalustest ei räägita, siis mõnes peatükis on sellest siiski juttu. Nii rõhutab J. Hillis Miller, et „koolkond” või „ring” on pigem kujundlik nimetus, mis peidab üldreeglina suurt sisemist kirevust (Yale'i koolkond on talle üks selline näide). Samuti toob ta välja, et koolkonnad on harva teadliku planeerimise tulem, pigem sünnivad need kavatsemata ja sattumuslikult (lk 115–116). Tartu–Moskva koolkonnale pühendatud peatükis meenutavad raamatu koostajad Boriss Uspenski 1987. aastal tehtud eristust koolkonna kahe määratluse vahel: 1) koolkond kui konkreetse programmi ümber tihedalt koondunud rühmitus, mis esitab ise ennast teatud tervikuna; 2) „koolkond” kui mõiste, mida kasutavad mõned välised vaatlejad, et kirjeldada mingi rühma tegevust, mida väljastpoolt tajutakse tervikuna, kuigi rühmaliikmed ise seda ei väida (lk 174). Uspenski sõnutsi liigitub Tartu–Moskva koolkond nimelt teise lahtrisse.² Tomáš Glanc rõhutab, et vene formalismist on kõige sobivam rääkida Jean-Luc Nancy pakutud kogukonna (pr *communauté*) mõistes, mis ei moodusta mitte orgaanilist tervikut, vaid pigem „singulaarsuste võrgustiku” (lk 6). Praegusel kujul jäävad need üksikud olulised tähelepanekud siiski harali ja lugeja peab oma peas teose kontseptuaalse raami ise kokku panema.

Mõistete ja eesmärkide alamääratlemine põhjustab järgmise olulise küsimuse: mis loogika põhjal on valitud teoses käsitlemisele tulnud koolkonnad? Kokku kätkleb kogumik 14 peatükki, millest igaüks vaatleb üht konkreetset koolkonda, ringi vms. Lisaks eespool juba

¹ Eesti keeles lisandub veel see nüanss, et me eristame *kooli* ja *koolkonda*, samas kui suur osa keeli, sh inglise keel, seda ei tee.

² Selles seoses on ühtlasi kohane meenutada Peeter Toropi olulisi tähelepanekuid Tartu–Moskva koolkonnast, vt P. Torop, Tartu koolkond kui koolkond. – Keel ja Kirjandus 1994, nr 10, lk 579–591.

nimetatutele leidub raamatus artikleid Praha lingvistikaringist (ptk 3), Chicago kirjandusteooria koolkonnast (ptk 8), Genfi kirjandusteooria koolkonnast (ptk 9) ning Tel Avivi poeetika ja semiootika koolkonnast (ptk 11). Kui teha üldistav kokkuvõte, siis vähemalt kaks kolmandikku vaatlusalustest koolkondadest, ringidest jne liigitub kirjandusteooria ja semiootika valdkonda, lisaks üksiknäited filosoofiast ja ajaloo. Selle põhjal võiks väita, et kogumiku pealkiri on mõneti eksitav, seda nii üldpealkirjana (kus lubatakse ülevaadet XX sajandi humanitaarteaduste koolkondadest) kui ka alapealkirjana (kus täpsustatakse, et fookuses on kirjandusteooria, ajaloo ja filosoofia koolkonnad). Eriti üllatab, et väga mitmed filosoofiakoolkonnad on vaatlusest välja jäänud, olgu nimetatud kas või Frankfurdi koolkond, Viini ring või Cambridge'i intellektuaalse ajaloo koolkond, mille mõju ja tähtsus on kindlasti suurem kui Tel Queli või Lignes'i võrdlemisi lühiajalistel rühmitustel. Kirjandusteooria poole pealt oleks võinud eeldada 1980. aastatel esile tõusnud uushistoritsismi (ingl *New Historicism*) kaasamist, millel on kõik vajalikud koolkondlikud tunnused (oma liidrid, manifestid, ajakiri ja raamatusari). Sajandi algusest oleks olnud põhjendatud Ameerika uskriitika (*New Criticism*) käsitlemine. Ja seda nimekirja võib igaüks ise jätkata. Mõistagi oleks naiivne eeldada, et üks kogumik suudab kaardistada kõiki tähtsamaid XX sajandi koolkondi kirjandusteoorias, ajaloo ja filosoofias, ent kummati eeldanuks valikute mingisugustki põhjendamist.³

Õigupoolest sigines lugemise käigus mulje, et selmet ette tõsta XX sajandi humanitaarteadused üldiselt (olgu või kolme suure valdkonnana), olekski võinud teose fookuse seada kitsamalt ja piirduda üksnes kirjandus- ja keeleteaduslike (sh semiootika) koolkondadega, sest põgusad põiked filosoofiasse ja aja-

lukku jäävad teoses selgelt irdu. Võimalik, et veelgi parem olnuks keskenduda üksnes Vene ja Ida-Euroopa filoloogiliste koolkondade vaagimisele, sest need vajavad inglise keeles tõenäoliselt kõige enam tutvustamist ja nende käsitletused on tihti kogumiku kõige originaalsemad peatükid. Eriti hinnalised on need Läänes välja kujunenud strukturalismi ajalooga kaanoni täiendustena.

Mis puutub peatükkide sisusse, siis laias laastus jagunevad need kaheks: sise- ja välisvaatlusteks ehk memuaristlikeks ja analüütilisteks tekstideks. Üldiselt näib koostajate eesmärk olevat olnud eelistada kirjutajatena neid, kes on ise käsitletava koolkonnaga lähemalt või kaugemalt seotud. Kui tihata üldistada (piirid ei ole alati väga selged), siis kogumiku 14 peatükist vähemalt pooled on kirjutanud n-ö insaiderid, st inimesed, kes on ennast koolkonna rüpes teostanud või vähemalt sellest välja kasvanud. Nendest saab omakorda eristada kolme peatükki, mille on kirjutanud koolkonna mõjukad esindajad, kes on teadlikult valinud pigem mälestusliku laadi. Selle žanri parim näide on J. Hillis Milleri peatükk Yale'i koolkonnast (ptk 7), mis on selgelt omaelulooline tekst (ja sellisena mõistagi väga väärtuslik). Kuid samasse žanrisse kuulub ka Lubomír Doleželi peatükk Praha lingvistikaringist (ptk 3), mis sisaldab alapeatükki „Praha koolkonna õpetlased minu isiklikes mälestustes”. Selgelt autobiograafilise mündiga on niisamuti James Phelani ülevaade Chicago kirjandusteooria koolkonnast (ptk 8), kirjutatud koolkonna kolmanda põlve vaateveerult. Võimalik, et pikas perspektiivis muutuvad need mälestuslikud peatükid kogumiku kõige loetumateks, ent kogumiku kui terviku huvides sellised stiilikoikumised tingimata ei ole.

Kokkuvõttes tulebki tõdeda, et „Theoretical Schools and Circles in the Twentieth-Century Humanities” on põnev näide raamatust, mille osad on selgelt tugevamad kui tervik. Üksiti on iga peatükk paeluv lugemine, julgen oletada, et nii mõnigi koguteose kaastöö võib tulevikus muutuda laialt tsiteeritavaks,

³ Olgu öeldud, et niisamuti ei ole päris selge loogika, mille järgi peatükid on reastatud; kindlasti ei ole see läbivalt kronoloogiline, ent samuti ei osanud tuvastada temaatilist järgnevust.

tudengite kohustuslikuks kirjanduseks. Saab ainult siiralt tunnustada koostajate vaeva nii esindusliku seltskonna koondamisel ühise ürituse hüvanguks. Ühtlasi aga loodan, et ilmunud kogumik innustab teoreetilisi koolkondi senisest ulatuslikumalt uurima, et millalgi saaks

sündida tõeliselt süsteemne ja kontseptuaalselt väljapeetud üldkäsitlus XX sajandi humanitaarteaduste palet kujundanud teadusrühmitustest.

MAREK TAMM

SÕPRUS KUI KULTUURIFENOMEN

Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский. Переписка 1964–1993. (Bibliotheca Lotmaniana.) Составление, подготовка текста и комментарии О. Я. Кельберт и М. В. Трунина. Под общей редакцией Б. А. Успенского. Таллинн: Издательство ТЛЮ, 2016. 821 lk.

Lotmani ja Uspenski kirjavahetus ilmub kirjakorpusena juba kolmandat korda. Esimene, 179 kirjast koosnev valik ilmus Boriss Jegorovi ette valmistatud kirjakoites.¹ Kümne aasta pärast ilmus Lotmani ja Uspenski kirjavahetusest eraldi väljaanne:² raamat sisaldas 376 Lotmani ja Uspenski kirja ning lühemat läkitust. Eelmisel aastal Tallinnas ilmunud köide esitleb seda kirjavahetust veel täielikumalt: 424 mitmesugust kirja, lühiläkitust ja telegrammi, mis Moskva ja Tartu teadlane vahetasid omavahel peaaegu 30 aasta jooksul (1964–1993). Samuti on selles teoses publitseeritud 18 Boriss Uspenski pereliikme kirja Juri Lotmanile ja Zara Mintsile, 48 kirja ja telegrammi Vladimir Uspenskilt ja Svetlana Uspenskajalt. Järelsõna asemel on publitseeritud mitu varem vene keeles avaldamata kirjutist: Juri Lotmani ettekanne „Ülikool, teadus, kultuur“, mille ta pidas 1982. aasta sügisel,³ Lotmani

ja Uspenski ühine eessõna kogumikule „The Semiotics of Russian Culture“ (1984) ja Uspenski ettekanne „Moskva–Tartu semiootikakoolkonnast“ (2011, varem ilmunud eesti ja prantsuse keeles).

Käsitlen Lotmani ettekande teksti käesoleva arvustuse lõpus, kõigepealt peatun raamatu kesksel sisul – Lotmani ja Uspenski kirjavahetusel.

Esiteks, kirjavahetus on väärtuslik allikas teadusloolaste jaoks, see on Tartu–Moskva semiootikakoolkonna kontseptuaalse kujunemise ja arengu kroonika. Kahe teadlase suhetes oli oluline koht nende koostööl. Lotmani ja Uspenski ühiselt valminud uurimused käsitlevad kultuuriteooria üldist problemaatikat⁴ ja vene kultuuriloo, mitte ainult kirjandusteaduse küsimusi⁵. Pal-

⁴ Ю. Лотман, Б. Успенский, О семиотическом механизме культуры. – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 284. (Труды по знаковым системам 5.) Tartu, 1971, lk 476–480; Ю. Лотман, Б. Успенский, Миф – имя – культура. – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 308. (Труды по знаковым системам 6.) Tartu, 1973, lk 282–303.

⁵ Ю. Лотман, Б. Успенский, К семиотической типологии русской культуры XVIII века. – Художественная культура XVIII века. Материалы научной конференции (1973). Москва, 1974, lk 259–282; Ю. Лотман, Б. Успенский, Споры о языке в начале XIX в. как факт русской культуры. („Происшествие в царстве теней, или Судьбина российского языка“ – неизвестное сочинение Семена Боброва.) Публикация, вступительная статья и комментарии. – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 358. (Труды по русской и славян-

¹ Ю. Лотман, Письма 1940–1993. Москва: Языки русской культуры, 1997.

² Ю. Лотман, Б. Успенский, Переписка. 1964–1993. Москва: Новое литературное обозрение, 2008.

³ Lotman ei lugenud kunagi oma ettekandeid paberilt maha, sellepärast tuleks publitseeritud materjali käsitleda kui ettekande laiendatud teese.

jud kirjad on pühendatud arutelule kahekesi koos valmivate tööde üle. Üks kõige intensiivsemaid teemasid, mis täidab rohkesti lehekülgi selles kirjavahetuses, on võitlus Nikolai Karamzini „Vene ränduri kirjade” avaldamise probleemide üle akadeemilises raamatusarjas „Kirjandusmälestised” („Литературные памятники”, 1984). Probleemid olid publikatsiooni ortograafias. Lotmani ja Uspenski ettepanekut nende lahendamiseks ei toetanud paljud kolleegid, kusjuures oponendid ühendasid poleemikas sageli üsna põhjendatud tekstoloogilised argumendid eriti „teaduslike” süüdistustega (vt nt taktikaliselt olulist artiklit, millele on selles kirjavahetuses pühendatud rohkesti ruumi⁶). Kuid teaduse jaoks kõige huvitavam tundub üksteise artiklite vastastikune kriitiline arutelu. Alati heatahtlik, võis see kriitika mõnikord olla ka küllalt terav. Suurepärane, et selline laad kuulus teadlaste vastastikusse suhtlusesse.

Selles suhtes väärib tähelepanu Boriss Uspenski poolnaljatlev repliik 21. X 1986. aasta kirjas: „Veidral kombel tunnen ažiotaazi Teie hääles, kui jutt läheb sellele artiklile. Te otsekui muutute siis süngemaks – miks nii? Muuseas, elementaarne viisakus näeb niisugustel juhtudel ette varjata oma

emotsioone ja kas või teeselda näilist rõõmu...” (lk 593).

Peatume kõnealusel episoodil põhjalikumalt. Jutt on Uspenski jaoks põhimõtteliselt olulisest kirjutisest, mis ilmus kahes osas.⁷ Uurimus käsitles ajaloonarratiivi semiootilist staatust, vastandades seda unenäodiskursile. Oma vastuskirjas Lotman ühelt poolt õigustab end naljatlemisi, rõhutades, et artikkel on „väga hea”, kuid teeb töö kohta ka rea märkusi. Need märkused on suures osas täpsustava iseloomuga, kuid esimene neist (mida artikli autor on hiljem ka arvestanud) on põhimõtteline: probleem on vajaduses terminoloogiliselt eristada ajalugu kui sündmusi ja ajalugu kui jutustust neist sündmustest. Veel üks Lotmani märkus puudutab Uspenski teesi, et kui unenäod moodustaksid seotud süžeeahela, oleksid nad eksistentsiaalselt võrdsed tõsieluga. Lotman polemiseerib:

„See pole õige: ilmsi me teeme tegusid, unes näeme vaid tegude kirjeldusi (sellepärast muutub unenägudes nii kergesti esimene ja kolmas isik (minul vähemalt pidevalt) ja üks osa unenäost vaheldub sõnalise jutustusega. Samuti on unes võimalikud „duublid” – tagasipöördumine ja episoodi ümbermängimine –, seda kõike räägin isiklikust kogemusest, mitte võõraste sõnade põhjal.

Võrrelge ilmsi kõnelemist, mis (olles seisukohavõtt) tähendab sageli tegu, tegevust, ja teiselt poolt unes kõnelemist, mis on alati rääkimise kirjeldus ja teatud „unise modaalsuse” lisamaitsega, mis on ilmsikõnes võimatu.” (lk 595)

Seejärel kordab Lotman veel kord, et üldiselt artikkel talle meeldib, ja siirdub teiste teemade juurde. Ta kirjutab

ской филологии 24: Литературоведение.) Tartu, 1975, lk 168–322; Ю. Лотман, Б. Успенский, „Изгой” и „изгойничество” как социально-психологическая позиция в русской культуре преимущественно допетровского периода. („Свое” и „чужое” в истории русской культуры.) – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 576. (Труды по знаковым системам 15.) Tartu, 1982, lk 110–121; Ю. Лотман, Б. Успенский, Отзвуки концепции „Москва – третий Рим” в идеологии Петра Первого. (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко.) – Художественный язык средневековья. [Сборник статей.] Moskva: Наука, 1982, lk 236–249.

⁶Ю. Лотман, Н. Толстой, Б. Успенский, Некоторые вопросы текстологии и публикации русских литературных памятников XVIII века. – Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. 40. kd, nr 4. Moskva: Наука, 1981, lk 312–324.

⁷ Б. Успенский, История и семиотика. (Восприятие времени как семиотическая проблема.) Статья первая. – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 831. (Труды по знаковым системам 22.) Tartu, 1988, lk 66–84; Б. Успенский, История и семиотика. (Восприятие времени как семиотическая проблема.) Статья вторая. – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 855. (Труды по знаковым системам 23.) Tartu, 1989, lk 18–38.

kirjastuselt Просвещение saabunud harimatust ja pahatahtlikust arvamus-
sest oma artiklikogu kohta. Seejärel –
argistest pisi-asjadest ja muredest (gripi-
epideemia, lapselaste tervis, Uspenski
Armeeniasse sõidu küsimused, naljad
alkoholivastase kampaania aadressil
jms). Kuid pärast allkirja, kirja järel-
märkuses naaseb ta põhiteema juurde:⁸

„Täna ütlesite mulle unes, et vastan-
dus ajaloo kui sündmuste ahela ja ajaloo
kui sellest ahelast jutustamise vahel on
näiline, sest ajalugu kui kultuurifakt
algab neist sündmustest jutustamise,
aga mitte sündmuste endiga ja et edas-
pidi ehitatakse sündmused ise üles vas-
tavalt jutustuse seaduspäradele (seda
kinnitab ajaloo ja unenäo samasus –
näete, milliseid unenägusid ma näen).
Nõustusin Teiega. Kuid ilmsi ütlen, et
poleks paha seda küsimust eksplitsee-
rida, nagu ütleb Igor Černov. Rumalad
inimesed ei saa sellest muidu aru. Kuid
unenäos nõustusite Te minuga kõiges ja
see veenab mind, et uni ja reaalne aja-
lugu on ikkagi erinevad asjad.” (lk 597)

Selle naljaga lõppenud märkus on
tegelikult Lotmani vaidlus iseendaga,
kusjuures kirjeldatud unenäos vaheta-
vad esimene ja kolmas isik kohad. Argu-
ment, mille toob Lotmanile unes nähtud
Uspenski, jätkab Lotmani lemmikmõtet
kultuuritraditsioonide pidevusest ja on
ühtaegu omamoodi autometakirjeldus
teadustöö katkematusest inimteadvu-
ses, mis naaseb olulise teema juurde
isegi unes, leides argumente oma opo-
nendi vastu.

Teiseks, see kirjavahetus pakub era-
kordset huvi selles osas, mis puudutab
mitteformaalse teaduskoolkonna eksis-
tentsi Nõukogude Liidus 1960.–1990.
aastatel. Siin ei ole pühendatud liiga
palju ruumi kõikvõimalike nõukogude
bürookraatliku akadeemilise süsteemi ja
nõukoguliku akadeemilise järelevalvega
seotud institutsionaalsete keerukuste
arutamisele. Need teemad on muidugi

esindatud ja väärivad tähelepanu. Hoo-
pis olulisem ja huvitavam on aga see
vaba ja avatud teadusliku suhtlemise
mehhanism, mis muutis Tartu–Moskva
koolkonna nii oluliseks kultuurifakto-
riks. Kirjavahetus saab alguse kool-
konna kujunemise algaastatel, selle
teemaks on ühised projektid, millest
mõned teostusid, teised aga mitte,
Kääriku semiootikakoolide organiseeri-
mine, sarja „Töid märgisüsteemide alalt”
(„Труды по знаковым системам”) köidete
ilmumine, uute kolleegide kaasamine
Tartu–Moskva koolkonda, akadeemiline
poliitika (eriti aktiivselt aastatel, kui
Juri Lotman juhatas vene kirjanduse
kateedrit), kontaktid välismaa kollee-
gidega (kuna nõukogude ajal oli Tartu
välismaalastele suletud linn, oli siin
vahendajaks eeskätt Boriss Uspenski).

Kirjavahetuse kolmas aspekt puu-
dub XX sajandi teise poole sotsiaal-
set, poliitilist ja kultuuriajalugu. Need
teemad ei hõlma kirjades eriti palju
ruumi, mis on mõistetav: nõukogude
võim ei innustanud just epistolaarselt
avameelitsema. Sellest ka mõistukõne
teemade puhul, mis seonduvad diss-
identliku liikumise probleemide ja Nõu-
kogude Liidust emigreerumisega. Kus-
juures raske on hinnata, mida on nen-
des vihjetes ja parafrasides rohkem:
kas rahutust perlustratsiooni pärast või
puhast teravmeelsust. Pääaegu mitte
mingit jälge pole kirjavahetusele jätnud
sündmused suures poliitikas. Varssavi
bloki vägede tungimine Tšehhoslovak-
kiasse kajastub ühes Uspenski kirjas
vaid murena pärast rahvusvahelist sla-
vistide kongressi Prahast viibiva Pjotr
Bogatõrjovi pärast (lk 142). Nõukogude
vägede sissetung Afganistani ei kajastu
kirjavahetuses üldse. Sellel taustal eris-
tub tähendusrikkalt Poola 1980.–1981.
aasta sündmuste üle reflekteerimine,
uue „vennaliku sissetungi” pingeline ja
sünge ootus. Ohutuse kaalutlustel nime-
tavad kirjavahetajad Poolat metonüümi-
liselt „Maria Lvovnaks” (poola semioo-
tiku ja kirjandusteadlase Maria Renata
Mayenowa auks). 25.–26. VIII 1980,
Gdanski protestiliikumise tippajal, kir-
jutatud kirjas märgib Lotman veel võrd-

⁸ Selle järeilmärkuse põhjal tuleks kiri
ümber dateerida: tundub, et see osa kirjast
on kirja pandud 29. oktoobri öösel, Lotmani
tavalisel kirjajärelkirjutamise ajal, ja lisatud kir-
jale järgmisel hommikul, 30. oktoobril.

lemisi muretult: „Muuseas, ma igatsen väga ... Maria Lvovnat – tahaks temaga kohtuda ja rääkida – semiootika toetusks” (lk 492).

27. märtsil 1981, kui sai üha selgemaks, et Nõukogude juhtkond ilmutab aina rohkem rahutust Poola asjade pärast (see kajastus ametlikus propagandas), kirjutab Lotman:

„Mõtlen kogu aeg Maria Lvovnast, nii isiklikult kui ka üldiselt. Hirm, et meie Teiega äkki, kaotades häbitunde ja mõistuse, trügime tema juurde kutsumata külalistena, viib mult mõistuse. See mõte ei jäta mind sõna otseses mõttes ei päeval ega öösel. Ma ju tunnen oma iseloomu: ei piisa sellest, et ainult oma kodu – on vaja kõik ümberkaudu maatasa teha.” (lk 514)

Ja seejärel 5. IV 1981:

„Vastake – mul on praegu halb olla: asi on ... pidevas hirmus Maria Lvovna ja tema lähedaste käekäigu pärast. See on minu meeltesegaduse keskpunkt, mõte, mis sõna otseses mõttes ei jäta mind ei päeval ega ööl. Norutamine patude pärast, aga kuidas hoiduda norutundest? Tean muidugi, et kurvameelse peale ronivad ka täid, kuid kuidas peaks käituma inimene, kes ei tunne Jumalat ja on harjunud toetuma ainult iseendale ning saab siis järsku aru, kui nõrgad ja kui väsinud on need tema toed.” (lk 516)

Luban siinkohal endale väikese mälestusliku kõrvalepõike: 15. või 16. detsembril 1981 pidas Lotman meie kursusele loengu, esimese, mis toimus pärast sõjaseisukorra kehtestamist Poolas. Ei mäleta, mida ta meile enne seda oli lugenud (kahtlustan, et Puškinist, sest Puškinist edasi jõudis Lotmani XIX sajandi vene kirjanduse kursus haruharva). Nii või teisiti, kogu see loeng oli Poolast, tema jagamistest XVIII sajandil, sellest, kuidas see mõjutas Euroopa edasist ajalugu, poolakate osalemisest Prantsuse revolutsioonis, Poolast Aleksander I ajal, 1830. aasta novembrist alates, Vene-Poola sõjast 1831. aastal... Ei tea, kui palju oli auditoriumis üliõpilasi, kes said aru, milles on küsimus. Kuid need, kes said, tundsid midagi traagilise katarsise sarnast.

Kirjavahetus kui kahe silmapaistva teadlase ja targa inimese isiklike suhete dokument – see on veel üks oluline aspekt, millest pole vaja rääkida liiga palju, kuid mida ei saa ka nimetamata jätta. Inimlik lähedus, intonatsioonide soojus, teadusliku ja isikliku läheduse tunne täidavad mõlema adressaadi kirju. See kajastub ka delikaatses, kuid pidevas vastastikusel huvis oma kirja-partneri ja tema perekonna elu ning käekäigu vastu. Ja omaenda elupöörde nappides mainimistes. Ja harvades, kuid iseloomulikes fragmentides, mis puudutavad eksistentsiaalseid teemasid: elu ja surma, usku ja mitteuskumist. Lotmani ja Uspenski kirjavahetus on kahtlemata üks suurepärasemaid mälestusmärke sõprusele kui kultuurilisele ja emotsionaalsele fenomenile, ühele osale vene intelligenti eluviisist. Selles suhtes võib selle kirjavahetuse panna maailmakuulsate klassikaliste epistolaariumide kõrvale.

Tuleb siiralt tunnustada selle suurepärase kõite toimetajaid ja kommenteerijaid. Muidugi, eelkäijate töö on kergendanud kirjade trükiks ettevalmistamist (2008. aasta kommentaaride autor on Olga Kelbert, kelle kommentaare sisaldab ka käesolev raamat). Kuid Lotmani ja Uspenski kirjade kolme väljaande kõrvutamisel on ilmselge, et eesti väljaande kommentaarid sisaldavad rohkem uut informatsiooni esmajoonelise teadusliku konteksti kohta ja võimaldavad tähelepanelikul lugejal orienteeruda teadusloolistes peripeetiates.

Raamat sisaldab samuti väga head illustratiivset materjali (fotod, joonistused, publikatsioonide ja käsikirjade koopiad). Jääb üle vaid kahetseda, et neile lehekülgedele laiali paisatud rohked illustratsioonid ei kajastu eraldi loendis.

Lõpetuseks pöördume tagasi Juri Lotmani alguses nimetatud ettekande „Ülikool, teadus, kultuur” juurde. Nimetatud artikkel tähistab semiosfääri kontseptsiooni kallal töötamise algetappi, kuid selle kokkuvõtlik osa on pühendatud hilise Lotmani jaoks olulistele teemadele: kultuuri sisemisele asümmeetriale ja kultuurimehhanismide autokatalüü-

tilisusele. Artiklis räägitakse ülikoolist kui vabade erialadevaheliste kontaktide väljast, kus tööotsingute huvid ei seisa kindlasti madalamal kui viimasel ajal eriti eelistatud (ja kaugeltki mitte ainult Eestis) teaduse „praktilise panuse” ideoloogia.

Ma ei ole kindel, et Lotman oleks heaks kiitnud sellise ülikoolihariduse kontseptsiooni, mis on tegelikult asendanud erinevate teaduste ennustamatu ja viljaka dialoogi „mahajääjate” ja „parimate” hindamisega samade reeglite alusel. Kui kasutada nõukogulikke terminoloogiat, osutuvad sellise lähenemise puhul paratamatult „lööktööliseks” maksimaalselt praktilise tähendusega loodusteadused (esmajärjekorras meditsiin) ning humanitaarteaduste

orientiirideks on kuulutatud näidis-tehnoloogiad ja sotsiaalsed tarbeuuringud. Ülikooli humanitaarteaduste marginaliseerumine ja lihtsustumine ei ole just kõige meeldivam osa kultuuris toimuvate dramaatiliste ja põnevate muutuste reas. Millegi uue lävel seistes tasub siiski alati ringi vaadata ja kontrollida, kas me ei unustanud maha midagi olulist.

Seda tuleb meile meelde selles kirjaderaamatus avaldatud Lotmani 1982. aasta ettekanne.

ROMAN LEIBOV

Venekeelsest käsikirjast tõlkinud
MALL JÕGI

SUUNDUMUSI INIMSUHTLUSE KEELELISES ANALÜÜSIS JA MODELLEERIMISES (II)

3. Keele genereerimine suhtlus-süsteemides

Amanda Stenti ja Srinivas Bangalore'i toimetatud raamat „Loomuliku keele genereerimine interaktiivsetes süsteemides” ühendab kahte valdkonda: loomuliku keele genereerimist ja dialoog-süsteemide (DS) loomist.

Interaktiivsed (dialoog)süsteemid on sellised arvutisüsteemid, mis suhtlevad ühe või mitme kasutajaga. Suhtlus võib esineda erinevates vormides: näiteks interaktiivne fotoalbum suhtleb kasutajaga piltide kaudu, robot füüsiliste tegevuste kaudu. Raamatus keskendutakse sellistele süsteemidele, mis kasutavad suhtlemisel loomulikku keelt – teksti või kõnet. Peatükkidel on erinevad autorid ja käsitletakse erinevaid teemasid, alustades suhtluskavatsuste modelleerimisest ja mõistmise saavutamise vahenditest kuni kultuuriliste tegurite modelleerimiseni ja genereerimissüsteemide hindamiseni.

3.1. Genereerimistehnikad

Varased kommertssüsteemid kasutasid tekstiväljundi genereerimiseks malli-põhist lähenemist, st DS-is oli hulk lünkadega valmisšabloone, mida ta vastuseks kasutaja päringule täitis konkreetse infoga. Seevastu uue põlvkonna intelligentsetes personaalassistentides (s.o DS-ides, mis on häälestatud kindlale kasutajale ja annavad kiiresti talle kasulikku infot) on vaja rakendada keerulisemaid genereerimistehnikaid. Mõned DS-id produtseerivad üksnes loomulikku keelt, teised kasutavad multimodaalseid vahendeid (nt virtuaalagentides lisanduvad keelelisele väljundile agendi näoilmed ja žestid), kolmandad on füüsilised suhtlusagendid (robotid, mis suhtlevad inimesega tavalises maailmas ja sooritavad teatavaid füüsilisi tegevusi).

Loomuliku keele genereerimise süsteemid täidavad kolme põhiülesannet (lk 1): sisu valimine (mida ütelda), pindrealiseerimine (kuidas ütelda) ja produt-

seerimine (genereeritud materjali esitamine kasutajale, mis sõltuvalt DS-ist võib lisaks keelele produtseerida ka näiteks žeste või kehahoiakuid).

Praegustes DS-ides määrab selle, mida ütelda, dialoogihaldur ning kasutatakse kas planeerimist, käsitsi loodud reegleid, lõplikke automaate või (viimasel ajal enamasti) masinõppe strateegiaid. Kuidas ütelda, see määratakse sageli mallide või reeglitega.

On olemas kaht liiki süsteeme, mis genereerivad teksti: 1) tekstist tekstiks (kus nii sisendiks kui ka väljundiks on tekst, nagu näiteks kasutajale lähikonnas asuvaid restorane soovitavas ja sisukokkuvõtteid tegevas DS-is Have2eat, kus sisendiks on varasemate kasutajate ingliskeelsed restoraniarvustused) või 2) andmetest tekstiks (sisend on mittekeeleline, nagu teises restoranisoovitusi jagavas DS-is MATCH, kus sisendiks on numbrid ja sümbolid).

Keele genereerimisel DS-is tuleb arvesse võtta, et diskursus konstrueeritakse osalejate koostöös. Iga dialoogis osaleja annab oma panuse nii vestluse temaatikasse kui ka vormi ja kasutatavasse keelde. Igal osalejal on diskursuse kohta omaenda mentaalne mudel. See toob sisse ebamäärasuse, sest ükski osaleja ei tea teise täpset mudelit. Ebamäärasust aitavad vähendada (suhtlustõrgete) m a a n d a m i n e (ingl *grounding*; siia kuuluvad näiteks tagasiside andmine, täpsustavate küsimuste esitamine, paranduste algatamine), partneri järgi j o o n d u m i n e (*alignment*; nt dialoogis osaleja võtab omaks partneri leksikaalsed valikud või prosoodia), partneri k a a s a h a a r a m i n e (*engagement*, st sellise sisu ja vormi valik, mis oleks oluline konkreetsele partnerile).

Genereerimise põhiprobleem on, mida ütelda. Genereerimissüsteem peab suutma kohaneda muutuva kontekstiga, seega on vaja modelleerida suhtluskontekst ning leida strateegiad, mis reageerivad paindlikult konteksti muutustele. Siin on edukalt rakendatud masinõpet, eeskätt stiimulõpet (*reinforcement learning*), kus agent (DS) õpib hüvitise suuruselt, taotledes suurimat kasu.

Masinõppeks vajatakse korpusi. Raamatus kirjeldatakse stiimulõpet korpuse GIVE alusel, mis koosneb käske andva inimese ja käske täitva virtuaalse agendi ingliskeelsetest dialoogidest. Agent õpib sooritama mitmesuguseid tegevusi, nt suudab vastavalt korraldusele pöörduda 90 kraadi vasakule ja liikuda virtuaalse ruumi teise otsa.

Stiimulõppe eelised on kohanemine väikeste muutustega dialoogi kontekstis; andmepõhine arendusükkel; tõestatavalt optimaalsed tegevusstrateegiad koos täpsete matemaatiliste mudelitega tegevuste valikuks; oskus üldistada seniseid teadmisi varem mitteesineunud dialoogiseisunditele.

Selleks et määrata, kuidas ütelda, peab genereerimissüsteem valima väljendatava sisu struktuuri, süntaktilise struktuuri, viitamisväljendid, ellipsi kasutamise, aga ka näiteks sünteeskõne intonatsiooni markerid. Inimestevahelises suhtluses kasutab kõneleja kuulaja mudelit, et genereerida viitamisväljendeid, mis üheselt identifitseeriksid sihtobjekte ning aitaksid realiseerida ka teisi suhtlusfunktsioone. Kõneleja peab lühikese ajaga suutma konstrueerida lühida, informatiivse ja ühese viitamisväljendi. Nii peab ka DS mõistma ja genereerima viiteid vestluses esinevatele reaalse maailma olemitele, nende võimalikele seisunditele ja tegevustele. Viitamist tuleb arvestada nii kasutaja sisendi tuvastamisel kui ka väljundi produtseerimisel. Palju on uuritud viitamisväljendite genereerimist, kasutades korpusi ja masinõpet. Näiteks on loodud ingliskeelsete viitamisväljendite korpus TUNA, kus teemaks on mööbli ostmine (sisaldab 2000 kirjet). Edinburghi ülikoolis on simuleerimismeetodil kogutud korpus (213 dialoogi 18 kasutaja ja kahe „võluriga”, kes simuleerisid DS-i), kus teemaks on restoranid, ja selle abil läbi viidud eksperimente nii reaalsete kui ka simuleeritud kasutajatega, kasutades stiimulõpet.

Keelelise stiili juhtimiseks on kasutatud samuti andmepõhiseid meetodeid. Neist ülegenereerimise ja järjestamise meetodi (ingl *overgenerate and*

rank) korral järjestatakse algul genereeritud kandidaatlausungid statistilise mudeli abil ja treenitakse generaatorit, et maksimeerida lausungi esinemise tõenäosust korpuses, kasutajate antud keskmist lausungi kvaliteedi hinnangut, individuaalseid stilistilisi eelistusi, veebilogide autorite personaalsust. Selle meetodi puhul on kasutatud tõenäosuslikke kontekstivabu grammatikaid ja lineaarseid regressioonimudeleid. Teine stiili juhtimiseks kasutatud meetod on parameetrite hindamine (*parameter estimation*). Kolmanda meetodina treenitakse generaatorit semantiliselt ja stilistiliselt märgendatud andmetel faktoriseeritud keelemudeli (*factored language model*) abil. Raamatus avaldatakse arvamust, et stiili modelleerimine peaks keskenduma otsingupõhiste tõenäosuslike meetodite laiendamisele.

Sõltumata mudelist jääb aga statistilise genereerimise põhiprobleemiks semantiliselt märgendatud korpuste vähesus. Seni pole olemas ka märgendusstandardit. Andmete saamiseks arvatakse üks väljapääs olevat rahvaloom (crowdsourcing; eesti keeles ka ühishange¹, rahvahange). Näiteks infoametnikuna toimiva DS-i BAGEL genereerimiskomponenti treeniti edukalt lausungitega, mida sisestasid korpusesse varasema kogemusega märgendajad, kes said ülesandeks genereerida lausungeid, mis vastaksid lihtsale predikaat-argument kirjeldusele. Seda meetodit saab hõlpsasti üldistada, et rakendada erinevaid stilistilisi elemente, nt modifitseerides lausungit, et see väljendaks teatavat kindlat stiili.

Stiil on oluline mitmes valdkonnas. Nt õpetamissüsteemis on tähtis viisakus. Enamasti soovib kasutaja, et DS suhtleks temaga samas stiilis; mitteinimliku (arvutipärase) stiili kasutamine koormab kasutajat rohkem.

Virtuaalsete karakterite käitumismudelitesse tuleb lõimida ka kultuuri-

lised tegurid. Näitena võrreldakse raamatus Saksamaa ja Jaapani kultuurilisi profile. Saksamaa kultuur on keskmise kontaktiga, väga madala kontekstiga, monokroonne (tegeldakse ühe asjaga korraga, iga asi algab ja lõpeb kindlal ajal), aga Jaapani kultuur, vastupidi, väikese kontaktiga, väga kõrge kontekstiga, polükroonne (tehakse paralleelselt mitut asja, suhtlemine on tähtsam kui ajakava). Käitumuslikud ootused erinevad eri kultuurides. Virtuaalsetes agentides tuleb formaliseerida kultuurispetsiifilisi käitumiseärasusi.

Üks peatükk on pühendatud keele genereerimisele kõnepuudega inimeste jaoks loodavates tehnoloogilistes lahendustes. Lihtsaim vahend on suhtlustahvel või -raamat, kuhu on koondatud teated (sõnad või fraasid), millele kasutaja saab viidata. See suhtlusviis on muidugi aeglane ega võimalda ladusat vestlust. Oluline on uurida, kuidas abistada erivajadustega kasutajaid pikemate lugude jutustamisel. Näitena kirjeldatakse projekti „Kuidas koolis läks?“ kõnevoimetute lastega. Süsteem genereerib automaatselt loo selle kohta, kuidas võis mööduda koolipäev, ja laps, kelle suhtluspartneriks on näiteks lapsevanem, võib seda lugu kasutajaliidese abil toimetada. Lapsevanem saab esitada küsimusi ja laps kasutajaliidese vahendusel vastata.

Palju tähelepanu on pööratud genereerimissüsteemide hindamisele. Raamatus leitakse, et genereerimine on võrreldes analüüsiga olnud otsekui „vaene sugulane“, sest kaks loomuliku keele automaattöötuse valdkonda, mida on varem kasutatud generaatorite hindamiseks – (reeglipõhine) masintõlge ja (reeglipõhine) sisukokkuvõtete koostamine –, on taandunud ning reeglipõhiste asemel on ülekaalus statistilised meetodid. Tihti on keelegeneraatorid paigutatud praktilistesse rakendustesse, mis on mõeldud konkreetsete ülesannete lahendamiseks. See aga teeb raskeks erinevate genereerimistehnikate võrdlemise.

Hindamismõõdikud sõltuvad genereerimise etapist: sisu genereerimisel

¹L. Kaljundi, Oleme nõukogude aja pärandist hästi lahti saanud. (Intervjuu Tõnu Tannbergiga.) – Sirp 1. IV 2016. <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/oleme-noukogu-aja-parandist-hasti-lahti-saanud/>

hinnatakse enamasti üksikuid komponente; vormi genereerimisel kasutatakse nii sisemisi (väljundi kvaliteet, kasutaja rahulolu) kui ka väliseid mõõdikuid (kasutaja ülesande edukus, süsteemi eesmärgi edukus). Seni on kõige mõjusamalt arendatud viitamisväljendite genereerimist. Kuna inimese suhtlus arvutiga on järjest multimodaalsem, saab suhtluse kvaliteeti oluliselt parandada, võttes arvesse erinevaid tegureid seoses DS-i kõnesisendi ja -väljundiga. Näiteks on uuritud prosoodia mõju kõnesünteesis ja jõutud järeldusele, et sünteeskõnet kuulavate inimeste silmaliigutuste jälgimine võiks olla täiendav mõõdik hindamaks sünteeskõne häälduse kvaliteeti. Eksperimendid näitavad, et sünteeskõne tunnus F0 mängib tähtsat rolli kõne mõistmises, eriti suhtluse kontekstis.

On korraldatud mitmeid rahvusvahelisi genereerimissüsteemide võistlusi, kus osalejatele antakse üks ja sama, nn jagatud ülesanne (ingl *shared task*). Tuntud inglise teadlane Karen Spärck Jones (1935–2007) märkis juba 1980. aastatel, et kollektiivne hindamine on valdkonna arengu oluline stiimulaator (see käis tookord küll infootsingu kohta, kuid kehtib ka muudes keeletöötamise valdkondades). Jagatud ülesannet lahendati näiteks kõnedialoogsüsteemide võistlusel 2010. aastal, kus kasutati Pittsburghi linna bussiinfosüsteemi Let's Go. Osales neli DS-i ja hinnati kasutaja rahulolu, ülesande lahendamise edukust ning süsteemi eesmärkide saavutamise edukust.

Viitamisväljendite genereerimist, mis on seni olnud generaatorite enim arendatud osa, hinnati jagatud ülesande lahendamisel aastatel 2007–2009, kus kasutati (eespool mainitud) TUNA korpust. Väljundi kvaliteeti (soravust, selgust ja sidusust) hinnati jagatud ülesande lahendamisel aastal 2009. Seal kasutati korpust GREC, mis koosneb 2000 ingliskeelse Wikipedia artikli sissejuhatustest.

Edukad DS-id on näiteks COMIC – multimodaalne keskkond vannitoa sisustamiseks, kus kasutaja saab anda

ingliskeelseid korraldusi ning DS kirjalikke ja/või suulisi soovitusi; ILEX – muuseumieksponaatide elektronkataloogide lehitseja, mis dünaamiliselt genereerib näituste ülevaateid, ja M-PIRO, mis põhineb eelmisel, aga genereerib ka eksponaatide kirjeldusi.

Kõnedialoogsüsteemide hindamisel on viimase 15 aasta jooksul tehtud jõupingutusi ühtse hindamisraamistiku väljatöötamiseks. Selleks on läbi viidud eksperimente nii reaalsete kui ka simuleeritud kasutajatega. Tuntud on näiteks hindamisraamistikud PARADISE (PARAdigm for DIAlogue System Evaluation, aastast 2000, täiendatud 2008), SERVQUAL (SERVice QUALity, 2004) ja Contender (2010). Raamatus tõdetakse, et laboriekspereimendid ei ole efektiivsed, kuna rakendavad ebarealistlikke stsenaariume ja kunstlikke kasutajaeesmärke. Uurimused on näidanud, et dialoogi kvaliteedinäitajad varieeruvad tugevasti, sõltudes sellest, kas tegu on reaalsete kasutajatega reaalsetes situatsioonides või motiveerimata kasutajatega kunstlikus situatsioonis.

3.2. Mis on Eestis tehtud?

Margus Treumuth on loonud mitmeid kasutajaga eesti keeles suhtlevaid DS-e, alustades lennuinfo andmebaasi liidesest, mis teatab Tallinna lennujaamast väljuvate lendude väljumisaegu (2002), kuni veebis töötava virtuaalse hambaravinõustajani. Tema Tartu Ülikoolis kaitstud doktoritöö² esitab dialoogsüsteemide loomise raamistiku, mis töötleb kasutaja eestikeelset päringut (teeb morfoloogilise analüüsi, kasutades Filosoftis valminud analüsaatorit ESTMORF, parandab õigekirjavead, tuvastab ajaväljendid), seejärel koostab päringu formaalses päringukeeles SQL, kasutades ainevaldkonna võtmesõnu või -fraase ja regulaaravaldistena esitatud reegleid, ning leiab andmebaasist

² M. Treumuth, A Framework for Asynchronous Dialogue Systems: Concepts, Issues and Design Aspects. (Dissertationes mathematicae Universitatis Tartuensis 72.) Tartu: Tartu University Press, 2011.

vastuse, mille sõnastab kasutaja jaoks eesti keeles, sisustades selleks etteantud malle. Väljund antakse kasutajale kas teksti või kõnena, s.o lõimitud on ka (TTÜ-s valminud) kõnesüntesaator. Raamistik hõlbustab DS-i loomist uue valdkonna jaoks: tuleb vaid kompileerida uus andmebaas, DS-i muud osad jäävad muutmata.

Eestikeelse teksti genereerimisega tegeleb Ülle Pettai diplomitöö. Programmi sisendiks on tulevase teksti freim. Programm läbib genereerimisel reeglite kohaselt semantilise, süntaktilise ja morfoloogilise etapi, kusjuures kasutab ka mõningaid (mitmelauselise teksti) ladususe saavutamise vahendeid, nagu sõnajärje muutmine, eristamaks teemat ja reemat, ning asesõnade kasutamine sõnakorduste vältimiseks.³

Emilia Käsperi bakalaureusetöö käsitleb pindrealiseerimise etappi (kuidas öelda) ja kasutab eestikeelse lause genereerimisel funktsionaalse unifitseerimise formalismi, kohandades olemasolevat mitmekeelset süntaksigeneraatorit FUF eesti keelele.⁴

Kõnesünteesi (tekstist eestikeelse kõne produtseerimist) on arendatud TTÜ küberneetika instituudis ja Eesti Keele Instituudis. Esimesed, 1980-ndatel loodud kõnesüntesaatorid modelleerisid helisignaalide tähtsamaid füüsikalisi parameetreid. Hiljem rakendati difoonipõhist kõnesünteesi, kasutades selleks otstarbeks loodud eesti difoonide andmebaasi, ja sajandivahetusest alates kompileerimismeetodit, kus sünteeskõne pannakse kokku korpusesse kogutud loomuliku inimkõne segmentidest.⁵

³ Ü. Pettai, Eestikeelse teksti süntees arvutil. Diplomitöö. Tartu Ülikool, programmeerimise kateeder, 1985.

⁴ E. Käsper, Eesti keele lausete automaatne genereerimine. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, arvutiteaduse instituut, 2004.

⁵ M. Mihkla, I. Hein, M-L. Kalvik, I. Kiissel, R. Sirts, K. Tamuri, Estonian speech synthesis: Applications and challenges. – Computational Linguistics and Intellectual Technologies, Papers from the Annual International Conference „Dialogue”. Toim A. E. Kibrik. Moskva: PIGY, 2012, lk 443–453; M. Mihkla, E. Meister, Eesti

Kõnesünteesi on rakendatud filmisubtiitrite helindamisel ja audioraamatute genereerimisel. Sünteeskõne kvaliteet on jõudnud järjest lähemale loomulikule kõnele, lisandunud on emotsioonide väljendamine;⁶ vt ka osa 2.3. Tegeldakse audiovisuaalse kõnesünteesiga, modelleerides inimese suuliigutusi ja näoilmeid eestikeelse kõne produtseerimisel.⁷

4. Võim suhtluses

Rainer Schulze ja Hanna Pishwa toimetatud raamat „Võimu kasutamine suhtluses. Vahendid, vastuvõtt ja reageerimine” vaatlleb, mida kujutab endast võim kui sotsiaalne suhe, kuidas võimusuhted mõjutavad suhtluses osalejate käitumist suhtlusprotsessis ning konkreetsemalt – mis roll selles on suhtlejate keelekasutusel. Alates sellest, kuidas keelekasutus kajastab juba fikseeritud võimusuhteid, ja lõpetades sellega, kuidas keelekasutuse abil võivad suhtluspartnerid (üritada) kehtestada võimusuhteid suhtlussituatsioonis, kus need pole enne üheselt paika pandud. See valdkond ühendab erinevaid distsipliine – keeleteadust, sotsioloogiat, suhtlusuuringuid, sotsiaalpsühholoogiat.

Raamatus käsitletakse üksnes inimestevahelist kirjalikku või suulist suhtlust loomulikus keeles ega ole püstitatud eesmärki modelleerida võimusuhteid suhtluses arvutiga. Kuid sisuliselt katavad raamatus kirjeldatud uurinud sama valdkonna, mida käsitlesime

keele tekst–kõne-süntees. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 2, lk 88–97; nr 3, lk 173–182.

⁶ K. Tamuri, M. Mihkla, Expression of basic emotions in Estonian parametric text-to-speech synthesis. – ESUKA / JEFUL 2015, kd 6, nr 3, lk 145–168.

⁷ E. Meister, R. Metsvahi, S. Fagel, Evaluation of the Estonian audiovisual speech synthesis. – Human Language Technologies – the Baltic Perspective: Proceedings of the Sixth International Baltic Conference, Baltic HLT 2014. (Frontiers in Artificial Intelligence and Applications 268.) Toim A. Utka, G. Grigonytė, J. Kapočiūtė-Dzikienė, J. Vaičenonienė. Amsterdam: IOS Press, 2014, lk 11–18.

2. alajaotises seoses sotsiaalmeedia analüüsiga, keskendudes aga vaid ühele dimensioonile – suhtlejatevahelisele domineerimissuhtele. Koostajad määratlevad termini *võim* (ingl *power*) sisu järgmiselt: see on inimestevaheline asümmeetriline suhe, mis ei ole aga jälgalt seotud osaliste „püsiomadustega”, nagu jõukus, suurem sissetulek, kõrgem haridus, autoriteet või asjatundja mingil alal, vaid on sõltuvalt suhtlussituatsioonist dünaamiliselt kehtestatav, „konst-rueeritav” ja ka vaidlustatav. Ses mõttes on see eelkõige kognitiivse ja sotsiaalse sisuga mõiste.

Raamatus on lisaks teoreetilisele sissejuhatusele 12 artiklit. Järgnevas kirjeldame lühidalt nendes käsitletud teemasid ja uurimistulemusi.

4.1. Võimusuhte väljendamine keelekasutuses

Inimsuhtluses saab eristada kahte dimensiooni: vertikaalset (võimu) ja horisontaalset (solidaarsust). Võim avaldub juhtimise, domineerimise, jõu, asjatundmise, institutsionaalse autoriteedi või staatuse kaudu; solidaarsus aga põhineb kiindumusel, lähedusel, sõbralikkusel, armastusel, soojusel. Kahe (või enama) suhtluses osaleja vahel kehtivad võimusuhted, kui nad saavad kontrollida ja juhtida üksteise käitumist ja mõtteid. Võimusuhted võivad olla ebasümmeetrilised, kui üks suhtleja saab kontrollida teise käitumist (domineerib), kuid teine ei saa seda teha esimese suhtes (nt õpetaja ja õpilane, ülemus ja alluv). Võimusuhteid määravad mitmed tegurid, sh erinev ressursside jaotus, positsioon, domineeriv käitumine. Isik, kellel puudub teatav ressurss, sõltub teisest, kellel on see ressurss olemas, näiteks õigus kedagi karistada või tunnustada.

Sotsiaalsus on kaasaegses keeleteaduses oluline mõiste. Nii kognitiivne lingvistika, freimisemantika kui ka leksikaalne grammatika kannavad arusaama keele sotsiaalsest olemusest. Keele esmane funktsioon on suhtlus ning

inimesed, olles sotsiaalsed olendid, kasutavad keelt kui suhtlemise vahendit.

Suhtluses on palju viise võimu väljendamiseks: vooruvahetuse reguleerimine, tagasiside, sagedasemad kõneaktide tüübid, teema, kasutatav keel (leksika, semantika, süntaks, morfoloogia, fonoloogia), ka mitteverbaalsed vahendid. Näiteks kui suhtluses eeldab üks eriline roll vooru kontrollimist (nagu ärikohtumisel), saab see osaleja (koosoleku juhataja) määrata, kes millal räägib ja kui kaua. Võimu võib väljendada positiivse tagasiside (*jah, mhmh*) andmatajätmisega ja suhtluspartneri tagasiside blokeerimisega.

Loomulikku keelt võib kasutada suhtluspartneri mõjutamiseks mitmel viisil. Näiteks jutustav, küsi- ja käsklause on kõik seotud kindlat tüüpi mõjutamisega. Neist kõige iseloomulikum võimu väljendusviis on imperatiivi kasutamine. Selle abil saab otse kontrollida teise isiku mõtlemist või käitumist.

Võimule alluja üldine käitumismall suhtluses on võimu rakendava partneri aktsepteerimine. Alluja püüab täita võimu omaja korraldusi, mida too väljendab kas otseselt imperatiivsete käskluste kaudu või kaudselt soovidenä viisil. Siiski ei avaldu võimusuhted alati domineeriva või alistuva käitumisena ning teiselt poolt, domineeriv või alistuv käitumine ei märgi alati vastavat võimusuhet. Tavaliselt pole teada, kas mingi suhtlussündmus on võimusuhte väljendus või ei, kuni pole uuritud selle tausta.

On erinevaid keelelisi mehhanisme, mis kannavad võimu. Poliitilised terminid omandavad aja jooksul uusi tähendusi ja seda kasutavad ära poliitikud oma võimu väljendamiseks (näiteks on raamatus uuritud terminit *populism* Kreeka kriisi näitel). Analüüsides USA presidendi Barack Obama kahte poliitilist intervjuud (millest üks käsitleb samasooliste abielu, teine aga rõhutab saavutusi majanduses ja poliitikas eesmärgiga saada tagasivalituks), on näidatud, et tuleb vaadata ka konteksti, tekstiväliseid aspekte, nt presidendi

võimuloleku faasi, et osata tõlgendada tema intervjuusid. Kõneleja võib viidata oma teadmiste allikale, selleks et tõsta sõnumi usaldusväärsust (Grice'i kvaliteedimaksiim). Keelt võib kasutada ka relvana, nagu näitab antisemitismi verbaalsete avalduste analüüs selles raamatus.

Võimu veenmismõju vastuvõtjale on uuritud raadiosaadete salvestuste alusel. Naise ja mehe hääle akustiliste parameetrite erinevatest väärtustest sõltub, kas kõneleja hääle kõlab rohkem või vähem võimukana.

Mõjukad inimesed kalduvad olema need, kes suudavad teisi veenda. Erinevad keelelised markerid ja stiil (nt retoorilised küsimused, keelelised äärmused) võivad kaasa aidata suhtluspartneri mõjutamisele soovitaval viisil.

Suhtlust saab lihtsaimal juhul vaadelda kui sõnumite vahetamist kahe osaleja vahel: kõneleja produtseerib sõnumi ja kuulaja tõlgendab seda. Kõneleja väljendab võimu, kui kuulaja tajub tema sõnumeid võimukate ja dominantsetena või kui kuulaja omistab sõnumitele võimu keeleliste või stilistiliste tunnuste alusel. Selline võimu ja domineerimise tajumine on seotud Grice'i implikatuuridega. Üldiselt on neid implikatuure käsitletud kui sõnumite kaudseid tähendusi, mida kuulaja järeldab koöperatiivsuse printsiibist lähtudes. Aga samas võivad implikatuurid olla ka järeldused kõneleja isiku ja omaduste kohta. Kui näiteks kõneleja kasutab alistuvat kõnestiili või selle teatud elemente, nagu kõhklust väljendavad funktsionaalsed häälsused, sage üleküsimine või vastusest kõrvalpõiklemine, siis saab kuulaja teha järeldusi kõneleja kohta. Võimukas stiil toob kaasa võimu tunnetamise ja võimuga manipuleerimise ning see peegeldub sõnumi vastuvõtjate hoiakutes sõnumi teema suhtes.

Poliitilised liidrid jt avaliku elu tegelased kasutavad avalikkuse mõjutamiseks intensiivset keelt. Selliste leksikaalsete üksuste tarvitamine, mida vastuvõtjad tajuvad intensiivsetena (nt *väga, eriti*), on universaalne viis võimu näitamiseks hoiakute muutmise eesmärgil, näiteks

debattides argumentide esitamisel. Hääle intensiivsus on samuti seotud võimu väljendamisega; selle mõju kuulajatele on uuritud katses (285 katsealusega), kus USA presidendi George Bushi kõnet Iraagile sõja kuulutamisel 1991. aastal loeti ette madala, keskmise ja kõrge intensiivsusega. Intensiivne kõne tõstab sõnumi veenvust.

Suhtluses on oluline õige suhtlusstiili valik. Kui näiteks kuulajate poole pöörduda kindlate, üheselt mõistetavate käskudega, siis võib see tekitada vastupanu ja protesti, sest otsene võimu väljendamine, mis võib ähvardada indiviidi isikuvabadusi, toob kaasa negatiivse reaktsiooni. Eksplitsiitsed käsud (*tee seda!*) mõjuvad üldiselt teisiti kui implitsiitsed (*võiksid teha/peaksid tegema seda; kas sa ei teeks seda?*).

Mitmeid debatte analüüsid (protestandid vs. katoliiklased Iirimaal, USA vs. al-Qaeda, homoabielude pooldajad ja vastased USA-s) on raamatus jõutud tulemusele, et kui suhtlus, kus üks pool domineerib ja teine allub, on konfliktnel, siis võib kujuneda olukord, kus alluv pool ei soovi enam alluda, kuid samas puudub tal ka soov ise domineerida, vastupidiselt domineeriva poole oletusele.

Võimu mõistetakse ja kasutatakse sageli kui võimalust oma eesmärkide saavutamiseks. Aga oma võimu tunnetamine võib stimuleerida ka vastutustundlikumaid tegevusi, nagu suhtluspartnerite individuaalsete vajaduste arvestamine või isegi sotsiaalsete normide rikkumine teiste huvides. Sellisel juhul käsitavad võimukandjad võimu kui vastutust oma tegevuse tagajärgede eest ja selline käitumine on oluline edukaks suhtlemiseks. Sotsiaalne kontekst ja keel mõjutavad võimu kasutamist, kutsudes esile kas individualistlikumat või vastutustundlikumat võimu rakendamist.

4.2. Mis on Eestis tehtud?

Autoritele teadaolevalt pole keeleteadlased ja informaatikud võimuhete analüüsimise ega modelleerimisega

eestikeelses suhtluses otseselt tegelnud. Saab viidata mõnele uurimusele, mis on üksnes kaudselt seotud võimu väljendamisega.

Koit ja Õim on töötanud välja argumenteerimisdialogi mudeli,⁸ kus suhtluse alustaja eesmärk on mõjutada oma suhtluspartnerit tegema teatavat tegevust. Alustaja saab ahvatleda, veenda või ähvardada partnerit, tuues igal puhul esile erinevat liiki argumente tegevuse tegemise kasuks. Samas argumentide keelelist väljendamisest selles mudelis ei vaadelda, implementeeritud dialoogsüsteem (DS) kasutab etteantud lauseid. Koit ja Õim modelleerivad suhtlusruumi, käsitledes selliseid (osaliselt ka võimu rakendamisega seotud) parameetreid nagu suhtluse kooperaatiivsus, modaalsus (sõbralik, vaenulik), osalejatevaheline sotsiaalne kaugus jmt.⁹ On uuritud soovide esitamist eestikeelsetes ametikõnedes ja leitud, et neis esineb piiratud hulk verbivorme ja kindlad verbid on süstemaatiliselt seotud kindlate kontekstitingimustega.¹⁰ Hennoste jt on rakendanud rühmakuuluvuse analüüsi poliitikute kategoriseerimiseks netikommentaaries.¹¹ Küsimuste vormi, episteemilist staatust ja

⁸ M. Koit, H. Õim, A computational model of argumentation in agreement negotiation processes. – *Argument & Computation* 2014, nr 5, lk 209–236.

⁹ M. Koit, H. Õim, Suhtlusruum ja selle modelleerimine. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 2016, nr 12, lk 113–124.

¹⁰ O. Gerassimenko, T. Hennoste, R. Kasterpalu, M. Koit, A. Rääbis, K. Strandson, M. Valdisoo, E. Vutt, Kliendi soovide automaatne tuvastamine eestikeelsetes infodialoogides. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 2007, nr 3, lk 135–154.

¹¹ T. Hennoste, O. Gerassimenko, R. Kasterpalu, M. Koit, K. Mihkels, K. Laanesoo, A. Oja, A. Rääbis, Naabruspaarid ja kategoriseerimine netikommentaaries kui sidusa dialoogi loomise vahendid. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 2011, nr 7, lk 43–58.

episteemilist hoiakut eestikeelses suhtluses käsitleb Tiit Hennoste.¹²

Rannut jt on käsitletud keeleprotsesside juhtimist ühiskonnas, sh keele sotsiaalset aspekti, keelekorraldust, keelelisi inimõigusi, keele ja võimu vahekorda jm.¹³

5. Kokkuvõte

Eelnenud ülevaatest sai loodetavasti selgemaks, mida kujutab endast tekstide arvutitöötlus sellises valdkonnas nagu sotsiaalmeedia selle erinevates vormides. Üldise kokkuvõtteks võib öelda, et see on midagi muud kui keele arvutianalüüs klassikalise arvutilingvistika mõttes. Seda võib küll vaadelda kui arvutilingvistika rakendusala, kuid nii materjal kui ka selle töötlemise eesmärgid ja meetodid on väga spetsiifilised – nii ei ole näiteks teksti semantilise analüüsi eesmärk teksti sisu „täielik” mõistmine, vaid ainult mingite semantiliselt määratletud andmete tuvastamine tekstis. Vastavalt varieeruvad ka meetodid, mida teksti analüüsimiseks kasutatakse. See keskendumine konkreetsetele rakenduslikele eesmärkidele ongi ilmselt vaadeldud valdkonna iseloomulikem joon.

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute tippkeskus) ja see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga IUT20-56 „Eesti keele arvutimudelid”.

HALDUR ÕIM, MARE KOIT

¹² T. Hennoste, Küsimuse vorm, episteemiline staatust ja episteemiline hoiak. – *Keel ja Kirjandus* 2012, nr 8–9, lk 674–695.

¹³ M. Rannut, Ü. Rannut, A. Verschik, Keel, võim, ühiskond. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 2003.

Lumivalgukeste raamatuke. Koostanud ja tõlkinud Urmas Sutrop. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2016. 64 lk.

Eesti Keele Instituudi direktorina koostas Urmas Sutrop terve hulga raamatuid mitmesugustel teemadel. Nüüd Eesti Kirjandusmuuseumis töötades on ta kokku pannud folkloristika teemalise brošüüri – tope l t d e m i n u t i i v s e p e a l k i r j a g a „Lumivalgukeste raamatukese”. Sellesse õhukesse vihikusse on koondatud lisaks vendade Grimmide kolmele eri aegadel ilmunud muinasjutuvariantidele ja kahele artiklile (mis täidavad rohkem kui pool raamatut) ka vene, inglise, suahiili ja läänejuguri (halhimongoli) muinasjutte, pealekauba veel inglise komöödia, kanada-prantsuse rahvalaul ja šveitsi muistend. Mõni neist on Lumivalgukese muinasjutuga seotud vaid kõrvalmotiivi kaudu (kolme karu lugu). Ka läänejugurite muinasjutt on „Lumivalgukesest” üsna kaugel, seevastu suahiili lugu on küll kultuuriomalt eksootiline ja detailides erinev, kuid siiski on aafrika muinasjutt üsna palju ühiseid jooni meile tuntud „Lumivalgukesega”.

Koostaja-tõlkija kirjutab saatesõnas, et ta kasutab nime *Lumivalge* alamsaksa ja *Lumivalgeke* ülemsaksa keelest tõlkides. See vahetegemine on arusaamatu, eriti kuna ta sealsamas kinnitab, et vennad Grimmid eelistasid (saksakeelses tekstis) alamsaksakeelset nimekuju. Aga raamatukeses ongi saksa keelest tõlgitud ainult Grimmide muinasjutte ja artikleid! Eri keeltest sedasama nime tõlkides pole siiski vaja tuua mängu erinevaid nimekujusid. Siis tuleks võib-olla leiutada uusi variante ka teiste germaani keelte puhul.

Sutrop kirjutab, kuidas tal värvide kaudu tekkis huvi Lumivalgukese muinasjutu vastu, ja loetleb allikaid, kus on selle muinasjutu motiive. Neid võib leida juba antiikaegsetest tekstidest, rääkimata eri rahvaste muinasjuttudest kogu

maailmast. Saatesõnas nimetatu põhjal tundub see huvitav ja rikkalik materjal. Peatselt ongi Sutropilt ilmumas suur kogumik „Lumivalgukeste lood”, praegune „heftikene” on vaid ülipõgus sissejuhatus teemasse.

Suures raamatus vajaksid tõlked ületõimetamist ja korrektuur korralikumat lugemist. Igatahes jääme huviga ootama.

M. J.

Indrek Koff. Poeem. Illustreerinud Jüri Mildeberg. Tallinn: Härra Tee & proua Kohvi, 2016. 56 lk.

Indrek Koff. Saja rahva lood. Illustreerinud Jüri Mildeberg. Tallinn: Härra Tee & proua Kohvi, 2016. 55 lk.

Keel ja Kirjandus jälgib huviga oma toimetuse endise liikme ja nüüdse „riigikirjaniku” tegemisi. Indrek Koff on üllitanud kaks väikest ja väga ilusat raamatut juba varemgi viljeldud žanris: proosaluule, mis opereerib kusagilt tuttavate keeletükikestega, teeb nalja, aga võib-olla ütleb ka midagi enamat. Seekord võiks öelda, et ühe raamatu teemaks on kirjutamine, teise teemaks kirjandus.

„Poeem” esitab kommentaare kirjanikuelule ning kirjutamisele kui protsessile. Raamtekstideks on lastepärased värsiread, kus tegutsevad Anna ja Aadam, kes on küllap mingis suguluses aabitsast ja lasteraamatust teada päkapikkudega. Nemat kujustavadki aabitsastiilis elementaarseid kirjaniku-probleeme: „Annal on mõte. / Annal on tunne ka. / Aga sõna? / Kas Annal sõna on?” (lk 4). Veel vaadeldakse näiteks eri jookide ning eri rõivaesemete kasutegurit eri žanride viljelemise seisukohast („Mahukate ajalooliste romaanide kirjutamiseks on kõige parem / roheline tee”, lk 9), lastekirjaniku olmemuresid („Lastekirjanik kirjutab toredat lasteraamatut. / Laps segab”, lk 10) ja palju muud. Tänuväärset kombel ei jää eritle-

mata ka kriitiku pained: „Säh sulle siis... / Kõik poetessid ei mahugi skaalale / huulepulk–antoonovkalõhn” (lk 32).

„Saja rahva lood” pakub omakorda kontsentraati kogu selle vaevalise kirjutamise võimalikest tulemustest: ühe- või mõnerealisi, kohati ka pikemaid kokkuvõtteid erinevatest teostest, mida nimetatakse muinasjuttudeks. Siin ei olegi päris kindel, kas tegu on autori isikliku lugemispäevikuga, mis kirja pandud aasta eest Eesti Ekspressis ilmunud kirjandusviktoriini laadis,¹ või on kõik kirjeldused siiski üksnes mõtted sellest, missuguseid muinaslugusid v o i k s olemas olla:

„Muinasjutt lumest ja sellest, kuidas ta on inimesi tegelikult väga palju aidanud” (lk 43) või „Muinasjutt, mille jutustaja on valmis kõigeiks, absoluutselt kõigeiks – kui ainult laps kisamise järele jätaks” (lk 44) või „Jõuetut viha tekitav muinasjutt ahnusest. Kurat, kas see ongi siis kõigi inimeste ainuke ühine joon või?” (lk 47).

J. R.

Michel Houellebecq. Maailma vastu, elu vastu. (Loomingu Raamatukogu 38–39.) Tõlkinud Heli Allik. Tallinn: SA Kultuurileht, 2016. 88 lk.

Ajakirja Loomingu Raamatukogu 60. sünnipäeval toodi ühes pidukõnes just Houellebecqi „Maailma vastu, elu vastu” näiteks raamatust, mida ilma Loomingu Raamatukoguta kindlasti eesti keeles ei oleks. Võib-olla on see tõsi; võib-olla oleks autori praegune staaristaatus viimaks ka mõnda kommertskirjastust ajendanud välja andma seda tema noorusaegset kirjandusuurimuslikku esseed. (Akadeemilist kirjandusharidust Houellebecqil ei ole, kuigi ta tundis juba noorena kirjanduse vastu huvi ja andis ülikooli ajal välja kirjandusajakirja Karamazov.) „Maailma vastu, elu vastu” kõneleb kultusulmekirjanikust H. P. Lovecraftist (1890–1937), kes elu-

ajal jäi vähetuntuks, kuid kelle loodud Cthulhu mütoloogia ja selle järgi joonduv fiktsionaalne maailm hiljem omas niisil kõrge hinnangu pälvisid. Eestis on Lovecrafti loomingust ilmunud neli raamatut, meie ulmekogukonna jaoks on ta kindlasti teada ja tähtis nimi ning küllap rõõmustab siinseid fänne ka selle eestinduse ilmumine. Siiski võib arvata, et see on välja antud mitte niivõrd oma iseseisva väärtuse pärast kui võimalikult täieliku maakeelse Houellebecqiana saavutamise huvides.

1991. aastal esmailmunud teosele 1998. aastal kirjutatud eessõnas ütleb autor ise, et kirjutas teose „teataval kombel oma esimese romaanina” (lk 5) ning tekst on tõepoolest lennukas, poeetilises keeles. Samas on üdilt tegu siiski pigem traditsioonilise elu-ja-loomingutüüpi lähenemisega, olgugi et kommentaarid objekti elule ja loomingule ei ole päris traditsioonilised; moodsate teooriate nimesid siin suhu ei võeta. Raamatu kolm osa ei ole ei kronoloogiliselt ega temaatiliselt rangelt süstematiseeritud, kuid jämedates joontes võiks öelda, et esimene, lühim võtab kokku Lovecrafti maailmanägemise eripärad nii, nagu Houellebecq neid näeb. Teine osa käsitleb tema loomingu temaatilisi ja poeetilisi nüansse. Kolmas osa keskendub enim biograafilistele detailidele: Lovecrafti lühikesele abielule, alatisele vaesusele ning rassivihale.

Siinkirjutajal oli seda kõige huvitavam lugeda ikkagi tausta ja eeltööna Houellebecqi enese romaaniloomingule. Lovecrafti-essee esimesed laused kõlavad nii: „Elu on piinarikas ja masendav. Seetõttu on mõttetu kirjutada uusi realistlikke romaane. Me üldiselt teame, mida reaalsuselt oodata; ja meil ei ole soovi teada saada midagi rohkemat” (lk 11). Sellelt pinnalt mõtestab kirjutaja Lovecrafti loomingut antirealismina, pääsuna täiskasvanupõlves valitsevate väärtuste, „reaalsusprintsibi, naudinguprintsiibi, konkurentsi, lakamatute väljakutsete, seksi ja investeeringute” (lk 13) küüsisist. Seesugune väärtuste komplekt tuleb Houellebecqi enese tekstidest väga tuttav ette, kuigi

¹ VIKTORIIN: Kas tead, millise Eesti raamatuga on tegemist? – Eesti Ekspress 20. IV 2016. <http://ekspress.delfi.ee/elu/viktoriin-kas-tead-millise-estii-raamatuga-on-tegemist?id=74227145>

tema pigem kirjutab kompulsiivselt läbi just nende alusel opereerivat maailma. Ka viis, kuidas ta omistab Lovcraftile rassiviha (seda toestavad tõepoolest värvikad tsitaadid erakirjadest) ning seda analüüsib, seisab vägagi lähedal tema hilisemate romaanide arutlustele. Romaanide puhul on kirjanikul luksus jätta tekst autorikommentaarita ja lugejad juhtnöörideta ning see ongi Houellebecq'ile kurikuulsuse toonud. Kas erineva žanri või ka noorusidealismi tõttu leiab siinsest tekstist ikkagi n-ö alibi-fraase, nagu „On tõsi, et see [rassismi ja reaktionaarluse] tee on ohtlik ega paku õieti lahendust” (lk 81). Samas on selge, et juba tsiteeritud tees „Elu on piinarikas ja masendav” ning Lovcraftile omistatav „vastikus elu vastu” (nt lk 83) on Houellebecq'ile enesele vähemalt mingil viisil väga hingelähedased.

J. R.

Jaan Eilart. Õitse ja haljenda. (Eesti mõttelugu 129.) Koostajad Andres Tõnisson ja Taavi Pae. Tartu: Ilmamaa, 2016. 558 lk.

Jaan Eilart (1933–2006) oli mitmekülsete huvidega, laialdaste teadmistega ja energiast pakatav mees, kellel jagus võrdsele tähelepanu nii loodusele kui ka kultuurile. Tema ampluaast jääb mõtteloo-raamatus domineerima üks kindel telg – veendumus looduse ja inimtegevuse, eriti kunstilise loominguga, vastastikkusest tihedast seotusest ning vajadus neid mõlemat kaitsta, jäädvustada. Teisisõnu rõhutab Eilart programmiliselt loodushoiu ja kultuurihoiu samaväärsust, varasemates kirjatöodes suisa ajastule omase pateetikaga, ent ka kirjanikku aimata lubava sõnasuutlikkusega. „Pühajärve looduse õpperada” on nii maastikukirjeldus kui ka üksikasjalik käsitlus teeraja äärde jäänud paikadega seotud inimestest ja nende paikade jäädvustustest kunstis, kusjuures nime-register ulatub kohalikest elanikest kuni sel teel jalutanud maailmakuulsuste Jean-Paul Sartre'i ja Simone de Beauvoirini. Ka Eilarti enese maised rajad ei piirdu üksnes Eestiga. Tema erudeeri-

tud reisikirjad talletavad muljeid Jasnaja Poljanast Uus-Meremaani, tema mõttekäigud viivad kodu- ja välismaise kokku, rõhutavad väikerahva tähtsust ning vastutust oma loodusvarade kaitsmisel globaalses mastaabis: „Loodus on kodune. Ja loodus on kosmopoliitne” (lk 80); „Lahemaa eriline põhjamaalikkus on meie hoida kõikide rahvaste jaoks” (lk 84). Ent kõik algab kodust, ning kodu-uurimise eestkõnelejana oli Eilart ületamatu.

Zootehnikat, metsandust ja botaanikat tudeerinud Eilart kirjeldab oma erialastes töödes maastikku selle ajaloolises kujunemises ja taimestiku rändeid, unustamata ka kohapärimust ja viidates alati oma eelkäijatele ning paikade kajastustele kunstiloomingus. Nt Toomemäe kirjeldab ta küll loodusteadlase keeles ja teadmistega, kuid tsiteerib ka Tuglase novelli „Poet ja idioot” (lk 59), mille tegevus toimub K. E. von Baeri samba läheduses, jättes aga mainimata Grenzsteini maja, millele sihilikku vihjet on märganud teine Jaan ja naaber mõtteloos – nimelt Undusk. Ometi kiskus Eilarti sulg unustusest välja palju sinna väevoimuga surutuid.

Suur osa kogumiku artikleid on ilmunud 1950.–1960. aastail, kohati vajanuks need täpsustavaid märkusi: nt kus asus Tartus „praegune Komsomoli tänav” (lk 61) ja mis nime kannab see nüüd. Ent see on köömes, kes tahab, see mõistab.

Tartlasena esineb Eilart nõukogude ajal visionäärina ja ulja unistajana, olles otsekui väljaspool oma aega. Kahtlemata polnud kõik unistused määratud täituma. Poolsajandi eest ilmunud artiklis „Ülikool on Tartu kese” näeb ta vaimusilmas ülikooli peahoones vaid filoloogilise kallakuga kateedreid, praegune tegelikkus on midagi hoopis vastupidist.

Omaette väärtuseks on tsükkel „Kaasteelised”, mis koosneb mälestuskildudest ja järelehüüetest paljudele kultuuritegelastele, kellega Eilart lähemalt kokku puutus: August Sang, Kersti Merilaas, Albert Üksip, Voldemar Panso, Erni Krusten, Debora Vaarandi ja muidugi Friedebert Tuglas, kelle selja taga on Eilart teinud autosõitudel

mööda Eestit väärtuslikke märkmeid. Koostajate õnnestunud panus on muuhulgas ka kokkuvõtlik saatesõna „Jaan Eilarti pärand“.

JANIKA KRONBERG

Methis. *Studia humaniora Estonica* 2016, nr 17/18. Võrdleva kirjandusteaduse erinumber. Koostajad, toimetajad Liina Lukas, Leena Kurvet-Käosaar. Tartu, 2016. 252 lk.

Võrdlevale kirjandusteadusele pühendatud Methis on tavapärasest veidi pidulikum (millega küll ei klapi kuidagi solidsust õnnestavate trükivigade lubamatult suur hulk), seda rõhutab juba väline ilme – sümpaatsust lisav ümbrisriba, mis tõstab esile professor Jüri Talveti. Pool ajakirjanumbrist ongi koondunud tema 2015. aasta lõpus tähistatud 70. sünnipäeva ümber, kätledes artikliversioone konverentsil „Maamesilasena maailmas“ peetud ettekannetest. Viimaste lühitutvustused on KK veergudel juba ilmunud,² jäägu need siin kordamata. Ent erinumber on silmas pidanud veel kaht tähtpäeva. Samal, 2015. aastal möödus 35 aastat maailmakirjanduse eriala asutamisest Tartu Ülikoolis ning osa artikleid „visandab maailmakirjanduse ja võrdleva kirjandusteaduse institutsionaalseid ja intellektuaalseid trajektoore“ (lk 4). Aastal 2016 sai 33. numbrini jõudnud võrdleva kirjandusteaduse ajakiri Interlitteraria 20-aastaseks – viimase sündi ja käekäiku valgustavad asutaja ja peatoimetaja Talvet ning tegevtoimetaja Katre Talviste kirjanduse-Methises esmakordselt esinevas intervjuu rubriigis (korra on intervjuu ilmunud teatriteaduse erinumbris). Täiesti uueks lisanduseks on aga konverentsiturismi saadus: Inga Sapunjan kirjeldab Rahvusvahelise Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsiooni (ICLA) aastakongressi Viinis. Ülevaade on muide väga informatiivne just muus vallas peale teadusettekannte, alusta-

des küsimusest „Mis on ICLA?“, võttes kokku kongressi külalise Herta Mülleri loomingu tähtsuse ning vahendades muljeid ka konverentsilinnast.

Juba teist korda järjest³ tekitab küsimusi Methise teooriavahenduse rubriik. Paneb mõtlema, kas Erich Auerbachi pigem praktilise suunitlusega arutlus maailmakirjandusest ja selle filoloogia ülesannetest, humanistlikust mõtteviisist, ajaloolis-perspektiivsest meelest ning ajaloolis-süntheetiliseks kirjandusvaatluseks nimetatavale meetodile sobiva lähenemismurra valiku vajadusest ikka kuulub rangelt võttes teooria rubriiki, eriti kuna tekst ise rõhutab suurte üldistuste vähest kasulikkust kirjanduse uurimisel: „Hea lähenemismurk olgu täpne ja konkreetne, abstraktsed korrastavad kategooriad ja tunnusmõisted selleks ei sobi.... [...] Lähenemismuraks ei peaks olema midagi üldist, mis sobitatakse objektiga väljastpoolt“ (lk 224).

Artikleist, mis ei ole lähtunud mingist tähtpäevast ning esindavad lihtsalt „parimal moel Eesti võrdleva kirjandusteaduse ... praktikat“ (lk 4), võiks huvitava idee tõttu (eirates lahjat lõppjärelust) esile tõsta Kadri Naanu uurimuse orjanarratiividest, mis visandab võrdluse kahe väga erineva kirjandustraditsiooni, Aafrika-Ameerika ja eesti autorite (Eduard Vilde) meetodeist ja vahendeist, mida kasutatakse lugejate veenmiseks tekstide või minevikutõlgenduste tõeväärtuses. Eriti aga väärib esiletõstmist Epp Annuse artikkel „Armastusest: tõerežiimid, kultuurilised kujutelmad ja kehaline ilmakogemus“, mis lähtub teesist, et armastuse tunne on lahutamatu selle tunde sõnastamise ja mõistmise viisidest, ning kaardistab lennukalt ka pingeväljad erisuguste armastusmodelite vahel kirjanduses. Kirjandusteaduslik pärl, millesugused võiksid sagedamini lugejarõõmu pakuda.

B. M.

² B. Melts, Maamesilasena maailmas. Jüri Talvet 70. – Keel ja Kirjandus 2016, nr 4, lk 328–330. <http://keeljakirjandus.ee/ee/issues/2016/4/782>

³ Vt K. Kaju, Poeetikast. Kirglikult ja asiselt. – Keel ja Kirjandus 2016, nr 11, lk 885.

IN MEMORIAM JAAK PEEBO

25. X 1933 – 2. XII 2016

Andres Tennuse foto.

2. detsembril 2016 lahkus meie hulgast teenekas keeleteadlane ja õppejõud, Tartu Ülikooli emeriitdotsent, Emakeele Seltsi auliige Jaak Peebo.

Jaak Peebo sündis 1933. aastal Tartus. 1952. aastal lõpetas ta Elva keskkooli ning tema hilisem elutee ja -töö oli peaaesjalikult seotud Tartu ülikooliga, kus ta asus pärast keskkooli lõppu eesti filoloogiat õppima. 1957. aastal lõpetas J. Peebo Tartu ülikooli eesti filoloogina ning jätkas aastatel 1960–1963 eesti keele aspirantuuris. 1963. aastal sai temast tollase eesti keele kateedri vanemlaborant, kelle tööülesannete hulka kuulus ka vene osakonna üli-

õpilastele eesti keele õpetamine. Uut etappi õppejõutöös tähistas 1969. aastal vanemõpetaja ametikoht. 1981. aastast sai J. Peebo eesti keele dotsendi kutse ning tema õpetatavaks põhiaineks kujunes eesti keele vormiõpetus. Tema sellealased publikatsioonid, eeskätt raamat „Eesti keele muutkonnad” (Tartu, 1997), on oma süsteemsuse ja põhjalikkusega eeskujuks ka praegustele vormiuurijatele. Lisaks vormiõpetuse õpetamisele juhendas J. Peebo proseminare ja seminare, pidas loengukursusi eesti keele sõnavarast, eesti ja soome keele kontrastiivsest grammatikast ja lõunaeesti kirjakeelest ning juhendas üliõpilaste bakalaureuse- ja magistritöid. Ta õpetas eesti keelt ka Soomes, töötades aastatel 1974–1976 Helsingi ülikooli ja 1983–1984 Oulu ülikooli eesti keele lektorina.

Keeleuurijana keskendus Jaak Peebo huvi kahele teemale: vormiõpetus ja kirjakeele ajalugu. Ta uuris eesti kirjakeele vormistikku, selle tüübistamise võimalusi ning tegeliku kasutuse ja normingu vahekorda. Sellega on seotud mitmed tema teadustööd, nende hulgas artikkel „Kahetüvelisuse taandumisest *hammas-* ja *tütar-tüüpi* sõnades” (1999). Töö vormikasutuse uurimisel sai loogilise väljundi Vabariiklikus Õigekeelsuskomisjonis ja Emakeele Seltsi keeleteoimkonnas, kuhu J. Peebo aastaid kuulus, olles 1993–1995 keeleteoimkonna vanem. Pikaajalisel uurijateel pakkusid talle pidevat huvi ka eesti vanema kirjakeele leksikaalsed ja vormilised rikkused ning ennekõike lõunaeesti vana kirjakeel. Nii on ta põhjalikult uurinud 1686. aastal ilmunud Wastse Testamendi keelekasutust („Wastse Testamendi lugu”, Tallinn, 2001). Artikkel „Eestikeelse Piibli ühe eelkäija sõna-

varast" (1989) käsitleb samuti Wastse Testamendi arhailisi sõnu. Ta on tutvustanud Johannes Gutsلاffi verbi-vormistikku ning avaldanud soome-keelse kokkuvõttekäsitle „Eteläviron kirjakeelest" (1997). J. Peebo oli teada-olevalt parim lõunaesti vanema kirja-keele asjatundja.

Oma kandidaativäitekirja F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoja" sõnavarast kaitses J. Peebo 1973. aastal. Sellele, et väitekirja oli pikaajalise töö tulemus, osutab asjaolu, et esimesed teaduslikud artiklid Kreutzwaldi eepose sõnavara teemadel ilmusid temalt juba 1960. aastate keskel. Märkimisväärselt mahukast analüütilisest eeltööst annab aimu Keeles ja Kirjanduses ilmunud kaheosaline artikkel „„Kalevipoja" sõnavara Wiedemanni sõnaraamatus" (1969). Väga põhjalikult esitas J. Peebo „Kalevipojale" eriomast sõnavara kogumiku „Sõnasõel" 4. ja 5. köites välja antud kaheosalises publikatsioonis pealkirjaga „Kalevipoja sõnastik" (1980). See väärtuslik sõnakogu täitis tühimiku vanimate eesti-saksa sõnaraamatute ja XIX sajandi lõpu sõnaraamatute vahel ning tõi ilmekalt välja Kreutzwaldi rolli eesti sõnavara rikastajana.

Märkimisväärne ja meeldejääv oli J. Peebo panus Tartu Ülikooli vana kirjakeele uurimisrühma tegevusse. Rühma koosseisu kuulus ta 1995. aastast, selle loomisest alates, osaledes seminaride ja konverentside korraldamises ning tööühma väljaannete eel-töodes, nende hulgas nt kollektiivne kogumik „Eesti keele vanimad tekstid

ja sõnastik" (1997). Ta oli Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetiste esimese numbri toimetaja („Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloo", Tartu, 1995). Viimase paarikümne aasta jooksul aitas ta koostada ja toimetada mitut vana kirja-keele sõnastikku, nt Johannes Gutsلاffi „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest" (Tartu, 1998), „Georg Mülleri jutluste sõnastik" (Tartu, 2000), „Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika" (Tartu, 2002), ning osales kaasautorina Georg Mülleri „Jutluse-raamatu" (Tartu: Ilmamaa, 2007) koostamisel. Viimastel eluaastatel toimetab ta mitut kirjastuse Ilmamaa keele- ja kultuuriloolist väljaannet, nt Jakob Hurda artiklite kogumikku „Keelemees" (2012) ja Ferdinand Johann Wiedemanni mälestusteraamatut „Mälestusi minu elust" (2014).

J. Peebo Eesti kultuuri järjepidevust väärtustav tegevus on leidnud ka avalikku äramärkimist: 2012. aastal tunnustati teda Valgetähe IV klassi teenetemärgiga ning 2013. aastal nimetati ta Elva linna aukodanikuks. Ta oli Soome-Ugri Seltsi liige ja Emakeele Seltsi auliige.

Kolleegid jäävad Jaak Peebot mäletama kui mitmekülget ja sügavate teadmistega keeleteadlast ning sõbralikku inimest, kes oli oma vaadetes alati aus ja põhimõttekindel ning suhtumises siiras ja toetav.

KÜLLI HABICHT

LÜHIKROONIKA

• 6. jaanuaril tähistati Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis Oskar Lutsu 130. sünniaastapäeva ettekandepäevaga „Müüdid ja tegelikkus”. Esinesid Toomas Muru (Betti Alveri muuseum, „Poetess ja nukker naabrimees”), Maarja Vaino (A. H. Tammsaare muuseum, „Kumb oli enne, muna või kana? Müütide loomisest”), Aule Sepp (Luunja keskkool, „Teatrietenduse „Nukitsamees” retseptisioonist esimeses kooliastmes”) ja Juuli Puusepp (TÜ, „Mati Undi „Täna õhtul viskame Lutsu” tegelaskonna analüüs”).

• 8. jaanuaril toimus Elva gümnaasiumis konverents „Elva luuletark. Karl Muru 90”. Kõnelesid kirjandusteadlased ja kultuuritegelased Arne Merilai („Murulugemine”), Rein Veidemann („Karl Muru luuleakadeemia”), Peeter Olesk („Kummardus lüürikale – ilma poesiata”), Aare Pilv („Murkast alates”), Ly Seppel („Julgusest „kahte” välja panna”), Janika Kronberg („Professor Karl Muru juhatusel eesti kirjandusse”). Luulekavaga esines Eesti Naisüliõpilaste Selts.

• 10. jaanuaril toimus Tartus Kirjanduse Majas Värske Öhtu teemal „Luule piiridest”, mida juhatas Igor Kotjuh. Kõnelesid Kristjan Haljak, Berit Kaschan ja Siim Lill.

• 11. jaanuaril peeti Tartus TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna ja Eesti-uuringute tippkeskuse usundi ja müüdiuurimise töörühma korraldusel Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi ettekandepäev „Places and processes of pilgrimage, past and present”. Esinesid Tõnno Jonuks (EKM, „Pagan pilgrimages? Some thoughts about Early Modern age superstition in Estonia”), Atko Remmel (TÜ, „Pilgrimage practices in contemporary Estonia: some (peculiar?) developments”), Kristel Kivari (TÜ, „Crop circles in England: gateways to the web of meanings”), Tiina Sepp (Yorki ülikool, TÜ, „From Canterbury to Durham: Pilgrimage to and at English cathedrals”), Lina Leparskiene (Leedu

rahvuslik kultuurikeskus, „Our Lady of Trakai. Revival of the old cult”), Kikee D. Bhutia (TÜ, „Mapping the sacred landscape of Sikkim”).

• 18. jaanuaril peeti Tartu Loodusmajas Kaisa Lingi juhtimisel kaheksandat loodus- ja reisikirjanduse seminari, kus biograafilise lähenemise kaudu vaadeldi Gerald Durrelli loomingut.

• 19. jaanuaril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis seminar „Approaches to trauma”, kus kõnelesid Maarja Hollo, Tiina Ann Kirss, Leena Kurvet-Käosaar, Kadri Naanu, Tais Leite de Moura ja Aija Sakova.

• 23.–27. jaanuaril leidis Tallinnas aset kultuuriteaduste ja kunstide doktorikooli kuues talvekool „New natures, entangled cultures: perspectives in environmental humanities”, korraldajaks Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituut (TÜHI) koostöös Keskkonnajaloo Keskusega. Iga päev toimus kaks avalikku loengut. Esinesid Timothy James LeCain (Montana osariigi ülikool, USA), Dolly Jørgensen (Luleå tehnikaülikool), David Moon (Yorki ülikool), Gregg Midman (Wisconsin-Madisoni ülikool, USA), Kate Soper (Londoni Metropolitan ülikool), Harriet Hawkins (Londoni ülikooli Royal Holloway kolledž), Jamie Lorimer (Oxfordi ülikool), Bronislaw Szerszynski (Lancasteri ülikool, Suurbritannia). Ühel päeval korraldati viis paralleelset töötuba, mida juhatasid Anu Allas (Kumu) ja Linda Kaljundi (TLÜ), Kati Lindström (TÜ), Maros Krivy (EKA) ja Agata Marzecova (TLÜ), Patrick Laviolette (TLÜ) ja Tarmo Pikner (TLÜ), Kadri Tüür (TÜ) ja Kate Soper.

• 24. jaanuari teisipäevaseminaril Eesti Kirjandusmuuseumis esines Mait Sepp teemal „Eesti ilmavanasõnad ilmateadlase pilgu läbi”. Ta arutles pärtliraju näitel nende võimaluste ja väljakutsete üle, mida ilmavanasõnad kolmaürijatele pakuvad.

• 25. jaanuaril toimus Tallinnas Hõimuklubi öhtu „Kas eelmine aasta

oli liivi aasta?”. Keeleteadlane ja akadeemik Karl Pajusalu tutvustas nelja 2016. aastal ilmunud väljaannet liivi keelest ja kultuurist: Eberhard Winkleri ja K. Pajusalu koostatud monograafiat Anders Johan Sjögreni salatsiliivi talletustest, eesti ja soome-ugri keeleteadlaste ajakirja liivi erinumbrit, Eduard Väari liivi uurimuste kogumikku ja liivi aastaraamatut.

- 26. jaanuaril tähistas Akadeemiline Rahvaluule Selts Tartus folklorist Mall Hiiemäe 80. sünnipäeva. Juubilar on tuntud eesti kalendrikombestiku ja usundi, jutustamistraditsiooni ning pärimusliku loodusteadmuse hea tundja

ning mõtestajana. Ettekanded pidasid Eda Kalmre („Ühest rahvalikust ballaadist. Rahvalaul ja -jutud Sambla Anust”), Ergo-Hart Västriku („Metsik ja muud kujud 20 aastat hiljem”), Aado Lintrop („Kosmogoonline hari ja seeliline kiik”) ja Eerik Leibak („Miks on lindudel sellised nimed?”). Järgnes raamatute ja näituse „Folklorist ja fotoaparaat” tutvustus.

- 27. jaanuaril esines Tartus Eesti Akadeemilise Ingerimaa Seltsi kõnekoosolekul kauaaegne Rootsi Raadio soomekeelsete saadete toimetaja Juha Tainio ettekandega „Kohtumisi ingerisoomlastega Soomes ja Rootsis”.

ÕNNITLEME!

- 3. II **Eha Tammo**, Emakeele Seltsi liige – 60
- 6. II **Ottilie Kõiva**, folklorist – 85
- 8. II **Külvi Pruuli**, keeleteadlane – 75
- 9. II **Victoria Traat**, tõlkija – 75
Tiia Toomet, lastekirjanik, luuletaja, prosaist – 70
- 11. II **Igor Tõnurist**, folklorist – 70
- 16. II **Matti Punttila**, Emakeele Seltsi liige – 80
- 20. II **Mihkel Loodus**, tõlkija – 80
- 21. II **Ilmar Trull**, luuletaja – 60
- 24. II **Valve Kullus**, Emakeele Seltsi liige – 85

KOLLEEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja	Johanna Ross johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus	Maria-Maren Linkgreim maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus	Brita Melts brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika	Mall Jõgi mall@keeljakirjandus.ee
	Vivian Siirman vivian@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja	Tiina Hallik tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja	Astrid Värv astrid@keeljakirjandus.ee

TOIMETUSE AADRESS

Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn
Telefon 6449 126
<http://keeljakirjandus.ee>

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida telefonil 6177 717 või võrguaadressil <http://tellimine.ee/ajakirjad/keel-ja-kirjandus>

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography”.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.

CONTENTS

JANIKA PÄLL. Congeniality in the translations of ancient literature: discussions proceeding from the Estonian translation of Livy's <i>Ab urbe condita</i>	89
REIN UNDUSK. The entangling I. Jaan Kross' encapsulations of reality	103
MEELIS MIHKLA, INDREK HEIN, ANDRUS HIIEPUU, INDREK KIISSEL, RAIVO RUUSALEPP, URMAS SINISALU. Books for listening	114

PRO ET CONTRA

MAARJA VAINO. On the cult of theory	130
-------------------------------------	-----

BOOKS

MAARJA HOLLO. Through the cities of woe: a review of Maarja Kangro's documentary novel <i>Klaaslaps</i> (A Child of Glass) (Maarja Kangro. <i>Klaaslaps</i> . Tallinn, 2016)	133
MAREK TAMM. How to portray a school of thought (Theoretical Schools and Circles in the Twentieth-Century Humanities. Literary Theory, History, Philosophy. Toim Marina Grishakova, Silvi Salupere. (Routledge Interdisciplinary Perspectives on Literature 32.) New York–London, 2015)	136
ROMAN LEIBOV. Friendship as a phenomenon of culture: the correspondence between Yuri Lotman and Boris Uspensky (Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский. Переписка 1964–1993. (Bibliotheca Lotmaniana.) Составление, подготовка текста и комментарии О. Я. Кельберт и М. В. Трунина. Под общей редакцией Б. А. Успенского. Таллинн, 2016)	139
HALDUR ÕIM, MARE KOIT. Trends in the linguistic analysis and modelling of human interaction (Vyvyan Evans. The Crucible of Language. Cambridge, 2015; Arefeh Farzindar, Diana Inkpen. Natural Language Processing for Social Media. San Rafael, 2015; Bing Liu. Sentiment Analysis. Mining Opinions, Sentiments, and Emotions. Cambridge, 2015; Natural Language Generation in Interactive Systems. Cambridge, 2014; Rainer Schulze, Hanna Pishwa. The Exercise of Power in Communication. Devices, Reception and Reaction. Basingstoke–New York, 2015)	143
Annotations	151

REVIEW

155

Tekstis kasutatud lühendeid:

EKA = Eesti Kunstiakadeemia; **EKM** = Eesti Kirjandusmuuseum; **KK** = Keel ja Kirjandus; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TTÜ** = Tallinna Tehnikaülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool.

Keeled: **ingl** = inglise; **lad** = ladina; **pr** = prantsuse; **sks** = saksa; **vk** = vana-kreeka.

JÄRGMISTES NUMBRITES

- Muusapoja pojad
- Kirjanduskriitika 2015–2016
- Ühest rahvalikust ballaadist
- Millal *kuid* ja millal *kuigi*

2.80 eurot

ISSN 0130-1441
e-ISSN 2346-6014

9 770131 144034 02